Национальная [illegible]

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

"Шын" солунга 2002 чылдың чагыдылгазы декабрь 25-ке чедер.

Чагыдылга 6 ХОНГАШ доостур.

Чагыдылгалыг болур дээш чагыдып алырынче далажыңар!

185 рубль-биле 6 айларда чагыдып ап болур силер.

Организацияларга 6 айларда өртээ — 238 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 148-149 (16454)

2001 чылдың ДЕКАБРЬ 20, четверг

Ат салган шагы 15.00

Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

БАДЫЛАДЫРЫ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазааның декабрь 18-те болуп эрткен ээлчеглиг хуралынга республиканың экономиказын, социал адырын хөгжүдеринге хамаарышкан үжен ажыг айтырыгларны чугаалашкан.

Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга реформаны чорудар болгаш чуртталга политиказын улам ыңай боттандырар талазы-биле хемчеглерни Чазак кежигүннери сайгарып көргеш, бадылаан. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга реформаны чорударының чугула айтырыгларын шиитпирлээриниң эрге-хоойлу баазазын, сорулгаларын, чүнү кылырын ында тодаргай айыткан.

«ТР-ниң улустар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларының дугайында» ТР-ниң хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып көргеш, чүүлдүгзүнүп деткээн. ТР-ниң Дээди Хуралынга бадыладырыбиле киирген.

«2002-2006 чылдарда донор ханын болгаш ооң кезектерин сайзырадыр дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программазының төлевилелин хуралга сайгаргаш, хүлээп алгаш, ТР-ниң Дээди Хуралынга бадыладыры-биле чоруткан.

«2004 чылда Афины (Греция) хоорайга болур XXVIII Олимпий оюннарынга киржир ТР-ниң шыырак спортчуларын белеткээр дугайында» доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган. Спортчуларны белеткээриниң программазын, дүрүмүн, белеткел чорудар шыырак спортчуларның даңзызын ында кошкан. Ол ышкаш белеткелди чорудар оргкомитеттиң составын бадылаан.

Хүн чурумунда киргеи өскедаа айтырыгларны Чазак хуралынга чугаалашкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

МАЛЧЫННАРГА ДЕТКИМЧЕ

2002 чылда ТР-ниң Чазаа тевелерниң, сыынарның, сарлыктарның болгаш куштарның баш санын камгалаарынче болгаш өстүреринче республика бюджединден 16 миллион рубльди аңгылап бээр.

Бо чылын иви ажылын сайзырадырын болгаш инек малдың баш санын өстүрерин акшаландырарынга дуза кылдыр 8,5 миллион рубльди чоруткан. Келир чылын бир баш инекти, төрүүр хаванны, ивини, тевени, сыынны, төрүүр сарлыкты өстүрерингe дотация салыы 8,5 млн. рубль, а төрүүр бир чылгы малга 225 рубль, куш фабриказының бир кужунга хамаарыштыр 25 рубль чедир улгадыр.

Бо чылын хой ажылын деткиирinче федералдыг бюджеттен 13830 муң рубльди – херек түңнүң барык үштүң бирин шилчиткен. Хууда дузалал ажыл-агыйларынга субсидияны чедир бербээн, ынчалзажок хойларның болгаш өшкүлерниң элээн хөй үлүү чогум-на хуу кижилерде туруп турар болгай. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы дотацияда турар чамдык ажыл-агыйларже оларны киирерин чедип алыр. Келир чылдан эгелеп мыйыстыг бода малдың хуу ээлери дотацияны ап эгелээр магатчок. Ынчангаш олар организас-эрге-хоойлулуг катап бүрүткээшкинни эртер ужурлуг.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, арат-тараачын ажыл-агыйларының болгаш күрүне хереглелинге хуу кижилерниң сайгарып турары мал ажылының продукциязынга дотациялар салыгларының хемчээлдери чаа чылдан эгелеп база өзер.

Чазактың ындыг янзылыг деткимчези малчыннарга эргежок чугула, ол чорук улам бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга материалдыг идигни бээр.

А. ХОМУШКУ.

КЫЗЫЛ — УЛАНГОМ — НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУУ

Тыва Республиканың Чазаа биле Моолдуң Успа-Нур аймаа социал-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культурлуг кады ажылдажылга дугайында дугуржулганы бо чылын чайын Тыва бодунуң күрүне болуп тургустунганындан бээр 80 чылын демдеглеп турда, чарган. Дугуржулгада кады ажылдажылга талазы-биле элээн хөй чүүлдер көрдүнген.

Оларның чамдык чүүлдери амыдыралда боттанып эгелээн. Чижээлээрге, дугуржулга езугаар ийи субъектилерниң аразынга автобус аргыжылгазын ажыдары көрдүнген турган. Кызыл — Улангом — Кызыл аразында баштайгы рейс эрткен неделяда кылдынган. Ону Тыва Республиканың Национал политика, даштыкы экономиктиг болгаш девискээр харылзааларының яамызы организастаан. Баштайгы пассажир рейизин хуу автобустуг чолаачы Май-оол Тюлюш кылган.

Улангом хоорай — Успа-Нур аймактың төвү. Ол Тыванын кызыгаарындан 120 километр черде. Ында 25 муң кижи чурттап турар. 87 муң чоннуг аймак 1 миллион 500 муң малдыг. Чурт рынок харылзааларынче шилчээн соонда, мал ажыл-агыйлыг аймакта өнчүнүң янзыбүрү хевирлери көстүп келген. Успа-Нур аймак Моолдуң өске субъектилери ышкаш, кожахелбээ девискээрлер, күрүнелер-биле бүгү талалыг харылзааны күштелдирген. Аймак төвү — Улангомда аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарының базаары каш чыл бурунгаар ажыттынган. Оон Моолга, Россияга болгаш Кыдатка бүдүрген бараанарны садып ап болур. Базаарда өртектер Кызыл хоорайның рыноктарында өртектерден каш катап чиик. Ынчангаш Кызыл — Улангом — Кызыл автобус рейизи сайгарлыкчыларга кончуг эптиг. Улангом хоорай чедиксээн кижи Моолдуң Кызылда Чиңгине консул черинден тускай виза алыр. Ону чүгле даштыкы паспорттуг улуска берип турар.

Игорь ДАМДАК.

КИЧЭЭНГЕЙИВИСТИ — АЖЫ-ТӨЛҮВҮСТҮҢ КИЖИЗИДИЛГЕЗИНЧЕ

Республиканың иелер следунуң киржикчилериниң бүгү иелерге кыйгырыы

Эргим угбалар, эштер, авалар!

Хүн чокта, чечек чечектелбес, ынакшыл чокта, аас-кежик чок, херээженнер чокта, ынакшыл чок, ие чокта, шүлүкчү-даа, маадырдаа чок дижири дег, ие кижи — делегейниң чоргааралы.

Хүннүң херелинден болгаш иениң аа сүдүнден кижиде бүгү-ле чараш чүүлдер чаяаттынар.

Бистиң күзеливис чаңгыс — ажы-төлдеривис улуг делгем чуртувустуң аас-кежиктиг болгаш каң кадык хамаатылары болур ужурлуг. Ынчангаш ажы-төлүвүс дээш сагыш човаашкын бистерни каттыштырып турар. Бистиң оолдарывыс дайын-чаага чаяаттынмаан, алкоголизм болгаш наркоманиядан, мөзү чок, хоойлу-дүрүм болгаш тоомча чок самыын-садар чорук болгаш чалгааны кымгадаа күзевес бис.

Социал байлакшылдың дөзү — өг-бүле буступ, ооң өзээ — ие кижи дүвүренчиг байдалда. Иениң эң-не эргим үнелели — ооң ажы-төлүнде. Чажындан иениң эргелиг, чассыдыглыг ынакшылынга бүргеткен төл эң-не аас-кежиктиг дээрзи билдингир. Ынчангаш бистер, иелер, уруг-дарыывыстың кижизидилгезин, оларның сагыш-сеткилин кымдан артык билген турар ужурлуг бис.

Чаш төл бажыңга чүнү көрүп турар болдур, аңаа ол өөренир дээрзин сактып келиңер. Уругнуң кижи кылдыр тургустунарынга улуг улустуң аразында харылзаа улуг рольду ойнаар. Ынчангаш ажы-төлүн эптиг-найыралдыг, аас-кежиктиг өг-бүлеге кижизидери — ада-иениң дорт хүлээлгези-дир. Ындыг болзажок сөөлгү чылдарда херээжен чоннуң арагалаары эр улустан дудак чок апарган. Ынчалдыр ижер ада-ие уруг-дарыының аас-кежиктиг чаш база чалыы назынын тоймаглап, чуртталганың эң-не өөрүшкүлүг, хөглүг үезинден кызагдап турарлар. Араганы ижери дээрге кем-херек үүлгедиишкини, ооң иштинде назы четпестерниң, күш-ажылга болгаш хөй-ниити херээнге сунду чок чорукту өөскүдүп, өг-бүлеге социалдыг аар уржуктарны чедирери-дир.

Ынчангаш ажы-төлүвүстүң, чаш салгалывыстың келир үези дээш бистер шупту арагалаашкын болгаш наркоманияга удур, элээр чорук бистиң ниитилеливиске нептерезин дээш туржур ужурлуг бис.

Бөгүн республиканың бүгү ие-херээженнерин ажы-төлүвүстүң мөзү-шынар кижизидилгезинче кичээнгейни углап, ону камгалаары-биле каттыжарынче кыйгырдывыс.

Аныяк салгал, аваңарның, ачаңарның ынакшылының төлептиг оглу, кызы болуру сээң кол хүлээлгең дээрзин сактып ал.

Бистиң ажы-төлүвүстү, өг-бүлеривисти болгаш ниитилелди бүрүнү-биле үрегдеп турар багай салдарлар-биле демисежирибиле шын, буян, чараш чүүл болгаш ботботтарывыска дузалажылга дээш бистиң чүректеривистиң чылыг чалбыраштары кыттыксын!

Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында

Тыва Республиканың Хоойлузу

Дээди Хурал 2001 чылдың июль 18-те хүлээп алган

I эге.

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. **Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларын организастаар болгаш белеткээриниң эргехоойлу үндезини**

1. Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларын Россия Федерациязының Конституциязының, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң, федералдыг өске-даа хоойлуларның, Тыва Республиканың Конституциязының, бо Хоойлунуң, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларының үндезинингe чорудар.

2. Соңгулда кампаниязының үезинде бо Хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер киирген таварылгада ук өскерилгелер болгаш немелделер соңгулда кампаниязы доозулган соонда, күштүг болуп кирер.

2 чүүл. **Бо Хоойлунуң күштүг болуп турар черлери**

1. Бо Хоойлу Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларын организастаарының болгаш эрттиреринiң чурумун тодарадып турар.

2. Бо Хоойлу Тыва Республиканың бүгү девискээринге ажыглаттынар болгаш күштүг болур.

3. Бо Хоойлуда доктаадып тургускан соңгулда эргелериниң немелде магадылалдарын ынаар өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң аргазы-биле өскертип болур.

3 чүүл. **Бо Хоойлуда ажыглаттынып турар кол-кол терминнер**

Бо Хоойлуда дараазында терминнерни ажыглап турар:

суртаал материалдары — соңгулда бетиниң суртаалы шынарлыг болгаш соңгулда кампаниязының үезинде хөйүбиле тарадырынга, чонга таныштырарынга көрдүнген парлалга, аудиовизуалдыг болгаш өске-даа материалдар;

соңгулда мурнунуң суртаалы — Россия Федерациязының хамаатыларының, бүрүткеткен кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының соңгукчуларны депутаттарның соңгулдаларынга киржиринче, а ол ышкаш ол-бо кандидат дээш бадылаарынче азы оларга удур бадылаарынче кыйгырар сорулгалыг болгаш кыйгырып турар ажылчорудулгазы;

соңгулдалар – бо Хоойлунуң үндезинингe эрттирип чорудар тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдалары;

соңгулдалар эрттирилгезиниң үезинде кандидатты депшидери – соңгукчуларның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутадынга кандидадын тодарадырынга эгелээшкини, а ол ышкаш айыттынган эгелээшкинни деткиири-биле соңгукчуларның хол үжүүн чыыры азы федералдыг конституcчу хоойлуда, айыттынган эгелээшкинни деткииринiң федералдыг хоойлуда, Тыва Республиканың хоойлузунда көрдүнген өске-даа хевирлери;

соңгулда эргелериниң магадылалдары – хамаатыларның соңгулда эргелериниң эрге-хоойлу, организастыг, информастыг болгаш өске-даа хандырылгазы;

соңгулдалар хүнү — календарьлыг дыштаныр хүн, ол хүннүң дургузунда соңгулда участоктарынга соңгукчуларның ниити бадылаашкынын чорудар;

депутат – соңгукчуларның хамаарышкан соңгулда округундан тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органынче бүгү-ниитиниң дең болгаш дорт соңгулда эргезинге үндезилеп, чажыт бадылаашкын-биле соңгуп алган кижизи;

соңгукчу – федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр идепкейлиг соңгулда эргелиг Россия Федерациязының хамаатызы;

соңгулда кампаниязы – Тыва Республиканың Чазак Даргазының чарлыын албан езузу-биле парлаан хүнден, а бо Хоойлуда көрдүнген таварылгаларда соңгулда комиссиязының соңгулдаларны эрттиреринiң дугайында шиитпирин албан езузу-биле парлаан хүнден соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаан хүнге чедир үе;

соңгулда комиссиялары — "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлуда, федералдыг өске-даа хоойлуларда, бо Хоойлуда, Тыва Республиканың өскеdаа хоойлуларында доктаадып тургусканы чурумга болгаш хуусааларга үндезилеп тургускан, соңгулдарның белеткелин болгаш эрттирилгезин организастаар база хандырар хүлээлгелиг коллегиалдыг органнар;

девискээр соңгулда комиссиязы — муниципалитет тургузуунуң бүгү девискээринге тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирилгезин организастаар база хандырар хүлээлгелиг соңгулда комиссиязы;

соңгулда каттыжыышкыннары – уставында: хамаатыларның политиктиг тура-соруунуң хевирлээшкининге салдар чедирер арга-биле ниитилелдиң политиктиг амыдыралынга киржир, кандидаттарны депшидип база оларның соңгулда мурнунуң суртаалын чорудуп тургаш, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының соңгулдаларынга киржир, айыттынган органнарны организастаарынга болгаш оларның ажыл-чорудулгазынга киржир кол-кол сорулгаларны быжыглаан политиктиг хөй-ниити каттыжыышкыны (политиктиг партия, политиктиг организация, политиктиг шимчээшкин);

соңгулда блогу — соңгулдаларга кады киржирин күзээн ийи болгаш оон хөй соңгулда каттыжыышкыннарының эки тура каттыжыышкыны. Соңгулда блогунуң эргелери соңгулда каттыжыышкынының эргелери-биле дөмей болур;

хамаатыларның соңгулда эргелери — Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар Россия Федерациязының хамаатыларының тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органын соңгуур (идепкейлиг соңгулда эрге) база ынаар соңгудар (идепкей чок соңгулда эрге), ооң иштинде кандидаттарның депшидилгезинге, соңгулда мурнунуң суртаалынга, соңгулдаларның эрттирилгезин, соңгулда комиссияларының ажылын хайгааараарынга, ооң иштинде бадылаашкынның, соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырынга, а ол ышкаш өске-даа соңгулда ажыл-хемчегларинге киржир конституcчу эргези;

соңгулда округу – бо Хоойлуга дүүштүр тургустунган девискээр, хамаатылар ол девискээрден депутатты соңгуур;

кандидат — бо Хоойлуда тургустунган чурум езугаар тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының кежигүнүнге кордакчы кылдыр депшиттирген кижи;

депутатка бүрүткеткен кандидат (бүрүткеткен кандидат) — хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязының тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээн кижизи;

хайгааракчы – бо Хоойлуда көрдүнген чурум езугаар бүрүткеткен кандидаттың томуйлааны база бадылаашкынның чорудулгазын, бадылаашкынның саналгазын болгаш соңгулдалар үезинде соңгулда комиссиязының өске-даа ажыл-чорудулгазын хынаарынга, соңгулда комиссиязының бадылаашкынның түңнелдерин база соңгулдаларның түңнелдерин шын тодарадып турарын хынаарынга төлээлеттирген кижизи;

даштыкы күрүнеиң (делегей) хайгааракчызы — даштыкы күрүнеиң азы делегей организациязын төлээлеп, хоойлунуң доктаадып тургусканы чурумга дүүштүр соңгулдаларның белеткелиниң болгаш эрттирилгезиниң хайгааралын боттандырар эргелиг кижи.

4 чүүл. **Соңгулдаларны эрттиреринiң принциптери**

1. Россия Федерациязының хамаатызы соңгулдаларга бүгү-ниитиниң дең болгаш дорт соңгулда эргелиг, чажыт бадылаашкынныг киржир.

2. Хамаатының соңгулдаларга киржири хостуг болгаш эки тура-биле болур. Кымдаа хамаатыны соңгулдаларга киржиринче азы киришпезинче албадаар, а ол ышкаш ооң тура-соруунуң хостуг шилилге кылырынга доктар-шаптараазын кылыр эрге чок.

3. Федералдыг хоойлуларга дүүштүр тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларын Россия Федерациязының референдуму-биле чергелештирерин болдурбас.

Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларын Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының, Тыва Республиканың Чазак Даргазының, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдалары-биле, Тыва Республиканың референдуму-биле азы тус черниң референдуму-биле чергелештирип болур.

4. Соңгулдаларны белеткеп база эрттирип, бадылаашкыннарның санын болгаш соңгулдаларның түңнелдерин тодарадып турар үеде, соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын ажык-чарлыг байдалга боттандырар.

5 чүүл. **Бүгү-ниити соңгулда эргези**

1. Россия Федерациязының 18 хар четкен хамаатызы депутаттарны соңгуур, хоойлуда көрдүнген болгаш хоойлудүрүмге дүүштүр чоруттунуп турар өскеdаа соңгулда ажыл-хемчегларинге киржир эргелиг.

2. Россия Федерациязының 20 хар четкен хамаатызы тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутадынга соңгуттуруп болур.

3. Россия Федерациязының хамаатызының соңгуттурарынга ооң хиндии, язы-сөөгү, дылы, ук-ызыгууру, өнчү-хөреңги болгаш албан-дужаал талазы-биле байдалы, чурттап турар чери, шажынчүдүлгеге хамаарылгазы, үзел-бодалы, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга хамаарылгалыы болгаш өске-даа байдалдар барымдаа болбас.

4. Бот-башкарныр шинээ чок деп судтуң санааны база судтуң шиитклин езугаар хосталгазын казыдып шиитгирген, хоругдал черинде турар хамаатылар соңгуур болгаш соңгудар эрге чок.

5. Хамаатыларның доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар чериниң девискээринге соңгулдаларны эрттирип турар үеде хамаатының ооң девискээринден дашкаар турганы ооң соңгулдаларга киржир эргезин казыырынга барымдаа болбас.

6. Россия Федерациязының чурттар аразының керээлери-биле база аңаа дүгжүп турар федералдыг хоойлуларбиле, Тыва Республиканың чогуур муниципалитет тургузуунуң девискээринде доктаамал чурттап турар даштыкы күрүнеиң хамаатылары Россия Федерациязының хамаатылары-биле бир дөмей негелделер езугаар тус черниң ботбашкарылга органнарынче соңгуур болгаш соңгудар эргелиг.

6 чүүл. **Дең соңгулда эрге**

Хамаатылар соңгулдаларга дең үндезин-биле киржир.

7 чүүл. **Дорт соңгулда эрге**

Хамаатылар соңгулдаларга кандидат дээш азы аңаа удур, азы бүгү кандидаттарга удур дорт бадылаар.

8 чүүл. **Чажыт бадылаашкын**

Хамаатыларның тура-соруунуң хостуг шилилгезин контрольдаарын болдурбазыбиле соңгулдаларда бадылаашкынны чажыт байдалга эрттирер.

9 чүүл. **Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының бүрүн эргелериниң хуусаазы**

Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының бүрүн эргелерин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлудүрүмнеринде, муниципалитет тургузугларының уставтарында тодарадып тургускан хуусаада чорудар.

10 чүүл. **Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларын албан эрттиреринiң байдалдары**

1. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларын албан эрттирер болгаш ону бо Хоойлу-биле тодарадып тургускан хуусаада чорудар.

2. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларын соңгукчуларның төлээлелгезиниң ортумак нормазынга үндезилеттинип муниципалитет тургузуунуң бүгү девискээринде тургустунган чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының хөй кезиинге мажоритарлыг система (соңгукчуларның бадылаашкынының хөй нуруузун алган кандидатты соңгуттурган деп санаар соңгулда системазы) езугаар чорудар.

3. Соңгулда округунга соңгукчуларның

төлээлелгезиниң ортумак нормазын муниципалитет тургузуунда чурттап турар соңгукчуларның январь 1-де, чокла болза соңгулдалар чылының июль 1-де байдалы-биле ниити санын чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының санынга үлээнинден тодарадыр.

11 чүүл. **Соңгулдаларны эрттирерин чарлап дыңнадыры**

1. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының чаа чыыжының соңгулдаларының болурун Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы чарлап дыңнадыр.

2. Бадылаашкынны тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының мооң мурнунда чыыжының депутаттарының бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгениниң соонда, бирги воскресеньеде томуйлаар.

Бадылаашкынны байырлал хүнүнде томуйлаарын болдурбас. Соңгулдаларны томуйлаан воскресенье байырлал хүнүнге таварышкан таварылгада, соңгулдаларны дараазында воскресеньеже шилчидер.

3. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы соңгулдаларны тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксатканы хүннүң соонда, үш ай эрткенде, бирги воскресеньеде томуйлаар.

4. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы соңгулдалар эрттирерин чарлап дыңнадыр дугайында доктаалды соңгулдалар хүнүнге чедир 90 хонуктан орайтатпайн, хүлээп алыр ужурлуг.

5. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы беш хонук хуусааның дургузунда соңгулдаларны эрттирер дугайында шиитпирни албан езузу-биле парлаарын хандырар.

6. Бир эвес Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы доктаадып тургускан хуусааларда соңгулдаларны томуйлаваан таварылгаларда, соңгулдаларны девискээр соңгулда комиссиязы тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының бүрүн эргелери доозулган айның соонда, дараазында айның бирги азы ийиги воскресеньезинде, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан хүнден үш ай эрткенде, бирги азы ийиги воскресеньезинде эрттирер. Девискээр соңгулда комисссиязының соңгулдаларны томуйлаарының дугайында шиитпирин соңгулдаларга чедир 120 хонуктан эрте эвесте, ынчалза-даа 90 хонуктан орай эвесте парлаар (чарлаар).

7. Бир эвес Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы, чокла болза девискээр соңгулда комиссиязы тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының депутаттарының соңгулдаларын доктаадып тургускан хуусаада томуйлаваан азы девискээр соңгулда комиссиязы үнүп чораан депутаттарның орнунга катап соңгулдаларны томуйлаваан, а ол ышкаш бир эвес хамаарышкан соңгулда комиссиязы чок база ону бо Хоойлуда көрдүнген чурум езугаар хевирлеп тургузары болдунмас таварылгаларда, соңгулдаларны соңгукчуларның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, прокурорнуң киирген саналбижиин езугаар ниити юрисдикцияның чогуур суду томуйлаар.

8. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының соңгулдаларын, катап соңгулдаларны, үнүп чорааннарның орнунга соңгулдаларны эрттиреринiң хуусаазын кыйгырыгны хүлээп алган хүннүң соонда, он хонуктуң дургузунда суд томуйлаар.

9. Соңгулдаларның хүнүн томуйлаарының дугайында судтуң шиитпирин доп-дораан күүседир.

10. Бо чүүлдүң 8 пунктузунда айыттынган кижилерниң кайызындан-даа билдириишкинни судтуң хүлээп алганы хүнден база ук билдириишкинге хамаарыштыр судтуң хүлээп алганы шиитпири хоойлу езугаар күштүг болуп кирер хүнге чедир муниципалдыг тургузугну дүжүрерин, каттыштырарын азы эде чаартырын, ооң девискээрин азы кызыгаарын өскертирин, уставын, а ол ышкаш муниципалдыг тургузугнуң, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң эргехоойлу байдалын өскертирин болдурбас.

11. Соңгулдаларның хүнүн суд томуйлаан турда, соңгулдаларны түр соңгулда комиссиязы соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер хүлээлгелиг, 15-тен эвээш эвес кежигүннүг ындыг комиссияны федералдыг хоойлуларда соңгулда комиссияларының составынга хамаарышкан негелделерни сагывышаан, судтуң шиитпириниң хоойлу езугаар күштүг болуп кирген хүнүнден 7 хонуктуң дургузунда Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы хевирлеп тургузар.

II эге.
СОҢГУКЧУЛАРНЫ БҮРҮТКЭЭРИ (УЧЕТКА АЛЫРЫ), СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ ДАҢЗЫЗЫН ТУРГУЗАРЫ. СОҢГУЛДА ОКРУГТАРЫН, СОҢГУЛДА УЧАСТОКТАРЫН ХЕВИРЛЭЭРИ

12 чүүл. **Соңгукчуларны бүрүткээри (учетка алыры)**

1. Соңгукчуларны бүрүткээринге (учетка алыры) оларның муниципалитет тургузуунуң девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турарының барымдаазы үндезин болур, ындыг барымдааны бүрүткел учедунуң органнары хамаатыларның Россия Федерациязының иштинге хостуг шимчээр, чурттаар болгаш турар черин хостуг шилиир эргезин боттандырарының чурумун таарыштырып турар федералдыг хоойлуларга дүүштүр тургузар.

2. Соңгукчуларның бүрүткелин (учедун) муниципалитет тургузуунуң баштыңы (тус чер чагыргазының даргазы), а бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органындан төлээлеткен албан-дужаалдыг кижи, шериг кезээниң командири чыл бүрүзүнүң январь 1-де болгаш июль 1-де байдалы-биле боттандырар. Соңгукчуларның бүрүткелин (учедун) боттандырып тура, күрүненiң автоматчыткан информация системазын ажыглап болур.

3. Тыва Республиканың күүсекчи эргечагырга органнары соңгукчуларны бүрүткеп (учеттап) база бүрүткеткен соңгукчуларның дугайында медээ-дыңнадыгларны тодарадып тура, тус чер бот-башкарылга органнарынга эргежок чугула деткимче-дузаны көргүзер ужурлуг.

4. Соңгукчу бодунуң дугайында документиге үндезилээн информация-биле (бодунуң дугайында медээ-дыңнадыг-биле), ооң иштинде машина-биле номчуур медээ эдилекчилеринде шыгжаттынган чүүлдер-биле хала чок таныжар, ооң долузун база шынга дүүшкээн хандырар сорулга-биле ук информацияны тодарадыр эргелиг, а ол ышкаш ук информацияны кандыг сорулгалыг ажыглап турарын, кым ажыглаанын билген турар эргелиг.

13 чүүл. **Соңгукчуларның даңзызы болгаш ону тургузарының чуруму**

1. Соңгулдаларны эрттирип тура, соңгукчуларның эргелерин боттандырар, соңгукчуларны оларның дугайында медээдыңнадыглар-биле таныштырар, а ол ышкаш девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларынга бадылаашкынны эрттирер сорулга-биле күрүненiң бүрүткел (учет) системазын дамчыштыр алган база бо чүүлдүң 6 пунктузунга дүүштүр кирген соңгукчулар дугайында медээ-дыңнадыгга үндезилеп, соңгукчуларның даңзызын тургузар.

2. Соңгулда участоктарынга соңгукчуларның даңзызынче бадылаашкын хүнүнде соңгуур эргелиг хамаатыларны киир бижиир.

3. Россия Федерациязының чурттар аразында керээлеринге база аңаа хамаарышкан федералдыг хоойлуларга дүүштүр соңгукчуларның даңзызынга муниципалитет тургузуунуң девискээринде чурттап турар 18 хар четкен болгаш бо Хоойлунуң 5 чүүлүнүң 4 пунктузунга хамаарышпайн турар даштыкы хамаатыларны киирер.

4. Хамаатыны хамаарышкан соңгулда участогунуң соңгукчуларының даңзызынче киириниң үндезинингe ооң ук участоктуң девискээринде доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турары барымдаа болур, ындыг барымдааны федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр.

5. Хамаарышкан муниципалитет тургузуунуң девискээринде турар шериг кезектеринде, шериг организацияларында болгаш албан черлеринде келдиртилге-биле шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар шериг албанныгларны, бир эвес олар шериг албанынче кыйгыртырының бетинде ук муниципалитет тургузуунуң девискээринге доктаамал азы кол нуруузунда чурттавайн турган болза, соңгулдаларны эрттирип тура, соңгукчуларның даңзызынче киирбес болгаш соңгулдаларга киришкен соңгукчуларның санын тодарадып турда, санавас.

6. Бүрүткеткен соңгукчуларның дугайында сан-медээни тургусканын болгаш тодарадылгазын муниципалитет тургузуунуң баштыңы (тус чер чагыргазының даргазы), а бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органындан төлээлеткен албан-дужаалдыг кижи, а шериг кезээнде турар шериг албан-хүлээлгелиг соңгукчуларга, оларның өг-бүлелеринге болгаш шериг кезээниң девискээринде чурттап турар өске-даа соңгукчуларга хамаарыштыр шериг кезээниң командири боттандырар. Айыттынган сан-медээни муниципалитет тургузуунуң баштыңы (тус чер чагыргазының даргазы), а бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органындан төлээлеткен албан-дужаалдыг кижи девискээр соңгулда комиссиязынче, а шериг кезээниң командири девискээр азы участок соңгулда комиссиязынче соңгулдаларның хүнүн томуйлаан соон дарый киирер. Соңгукчуларның даңзызын девискээр болгаш участок соңгулда комиссиялары тургузар, ону тургузарда федералдыг конституcчу хоойлуларның, федералдыг хоойлуларның, Тыва Республиканың хоойлуларының доктаадып тургусканы чурум езугаар күрүненiң автоматчыткан информация системазын ажыглап, муниципалитет тургузуунуң баштыңының (тус чер чагыргазының даргазының), а бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органындан төлээлеткен албан-дужаалдыг кижиниң, шериг кезээниң командириниң тургускан үлегер-майык езугаар киирген сан-медээлеринге үндезилеп, соңгулда участогу бүрүзүнге тускай тургузар.

7. Хамаатыны соңгукчуларның даңзызынче чүгле чаңгыс соңгулда участогунга киирип болур.

8. Соңгукчуларның даңзызын ийи экземпляр кылдыр тургузар. Соңгукчуларның даңзызынче киирип турар соңгукчулар дугайында сан-медээни даңзыга алфавит аайы-биле азы кандыг-бир өске арга-биле (чурттакчылыг черлер, кудумчулар, бажыңнар, квартиралар аайы-биле) киирер. Даңзыга соңгукчу кижиниң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын (18 харлыг болза, ай, хүнүн немей бижиир), доктаамал азы кол нуруузунда чурттап турар черiниң адрезин айтыр. Соңгукчуларның даңзызынга девискээр соңгулда комиссиязының даргазы биле секретары ат салыр, а айыттынган даңзыны участок соңгулда комиссиязынга дамчыдып бергениниң соонда, аңаа участок соңгулда комиссиязының даргазы биле секретары база ат салыр. Соңгукчуларның даңзызынга девискээр соңгулда комиссиязының болгаш участок соңгулда комиссиязының таңмаларын тус-тузунда базар.

9. Девискээр соңгулда комиссиязы тодаргай соңгулда участогунуң соңгукчуларының даңзызын участок соңгулда комиссиязынга соңгулдалар хүнүнге чедир 25 хонуктан орай эвесте акт езугаар дамчыдып бээр.

Соңгукчуларның даңзызының бирги экземпляры девискээр соңгулда комиссиязынга артып каар.

10. Участок соңгулда комиссиязы соңгукчуларның даңзызының тодарадыышкынын соңгукчуларның бүрүткелин (учедун) боттандырып турар тус чер бот-башкарылга органнары-биле, албан черлери болгаш организациялар-биле соңгулда комиссияларының кады ажылдажылгазын организастаары-биле доктааткан чурумга дүүштүр чорудар.

11. Участок соңгулда комиссиязы соңгукчуларның даңзызын бүгү-ниити таныжып көөрү-биле база немелде тодарадыышкынны кылыры-биле соңгулдалар хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесте киирер.

12. Идепкейлиг соңгулда эргелиг хамааты ону соңгукчулар даңзызынче киирбээниниң дугайында, соңгукчулар даңзызында частырыгның азы тода эвес чүүлдүң дугайында хомудалды участок соңгулда комиссиязынга киирер эргелиг. Участок соңгулда комиссиязы ук хомудалды, а ол ышкаш киирген документилерни 24 шактың дургузунда, а соңгулдалар хүнүнде, хомудалды киргенинден 2 шактың дургузунда, ынчалза-даа бадылаашкынның төнер үезинге чедир орайтатпайн, хынаар, чок-ла болза частырыгны азы тода эвес чүүлдү эдер, чок-ла болза хомудалга ойталаанының чылдагаанын айтып, бижимел харыыны ооң ээзинге бээр хүлээлгелиг.

13. Соңгукчуларның даңзызынга девискээр соңгулда комиссиязының даргазы биле секретары ат салган соонда, соңгукчулар даңзызындан хамаатыны чүгле соңгукчуларның бүрүткелин (учедун) боттандырып турар хамаарышкан органнардан алган сан-медээге үндезилээш, уштур. Бо таварылгада соңгукчулар даңзызынга хамаатыны даңзыдан ужулганының хүнүн болгаш ужулганының чылдагаанын айтыр. Ук бижимелди участок соңгулда комиссиязының даргазы ат салып шынзыдар.

14. Участок соңгулда комиссиязының шиитпирин, ооң иштинде хамаатыны соңгукчуларның даңзызындан уштурунуң дугайында шиитпирин, девискээр соңгулда комиссиязынга азы судка (участок соңгулда комиссиязының турар девискээринде) хомудап болур, олар хомудалды үш хонук хуусааның дургузунда, а соңгулдалар хүнүнде – доп-дораан сайгарып көөр хүлээлгелиг.

15. Хомудалды хандырарының дугайында шиитпирни үндүргенде, соңгукчуларның даңзызынга эдилгени участок соңгулда комиссиязы доп-дораан кылыр. Соңгукчуларның даңзызынче эдилгелерни болгаш немелделерни участок соңгулда комиссиязының даргазы, секретары, чок-ла болза ону кылырынга төлээлеттирген комиссия кежигүнү киирер.

16. Бадылаашкын доозулган соонда база соңгукчуларның бадылаашкынын санап эгелей бергенде, соңгукчуларның даңзызынга кандыг-бир өскерилгелер киирери хоруглуг.

14 чүүл. **Соңгулда округтарын тургузары**

1. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларын эрттирери-биле муниципалитет тургузуунуң девискээринге чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарын тургузар.

2. Соңгулда округтарын муниципалитет тургузуунуң девискээринде бүрүткеткен соңгукчуларның санының дугайында девискээр соңгулда комиссияларының сан-медээзинге үндезилеп тургузар, ындыг сан-медээни тус чер бот-башкарылгазының күүсекчи органнары, а ол ышкаш шериг кезектериниң командирлери соңгулдалар хүнүн чарлаанының соонда, 5 хонуктан орай эвесте киирер. Девискээр соңгулда комиссиязы бадылаашкынның хүнүнге чедир 70 хонуктан орай эвесте соңгулда округтарының тургузуунуң схемазын тодарадып, аңаа оларның кызыгаарын, соңгулда округ

бүрүзүнче кирип турар чурттакчылыг черлериң (кудумчуларның, бажыңнарның) даңзызын, соңгулданың округ бүрүзүнүң дугаарын болгаш төвүн, соңгулданың округ бүрүзүнде соңгукчуларның санын айтыр. Тус чер бот-башкарылгазының хамаарышкан төлээлекчи органы соңгулда округунуң тургузуунуң схемазын бадылаашкын хүнүнге чедир 60 хонуктан орай эвесте бадылаар.

3. Бир эвес соңгулдалар эртип турар девискээрде тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы чок азы ол бо чүүлдүң 2 пунктузунда доктааткан хуусааның дургузунда соңгулда округтарын тургузарының дугайында шиитпирни хүлээп албас болза, соңгулдаларны тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының мурнуку чыыжының депутаттарының соңгулдаларын эрттирип турда, схемазы бадылаттынган соңгулда округтарынга эрттирер. Бир эвес соңгулда округтарының эрги схемазы федералдыг хоойлуларга, бо Хоойлуга, муниципалитет тургузуунуң уставынга дүүшпес болза, соңгулда округтарының схемазын Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы бадылаар.

4. Соңгулда округтары муниципалитет тургузуунуң бүгү девискээрин хаара тудар болгаш оларны дарааазында негелделерни сагып тургузар ужурлуг:

соңгулда округтары соңгукчуларының санының талазы-биле кол нуруузунда дең байдалдыг турар, төлээлелгениң ортумак норма-чижээнден каржыры 10 хуудан ашпас, а чедери берге, ырак-узак черлерге 15 хуудан ашпас болур;

соңгулда округтарын үндезин бичебуурай чоннарның сырый чурттааны девискээринге тургузуп турда, төлээлелгениң ортумак норма-чижээнден каржылга айыттынган кыдыг-кызыгаарны ажа берген туруп болур, ынчалза-даа ону 30 хуудан ашпас турар ужурлуг;

муниципалитет тургузуунуң девискээриниң кезик-чамдыызы өске муниципалитет тургузуунуң девискээринде турар таварылгалардан аңгыда, соңгулда округу бүдүн девискээрден тургустунар, ботботтарының аразында кызыгаарлашпайн чыдар девискээрлерден соңгулда округун тургузарын болдурбас.

5. Соңгулда округтарын тургузарының дугайында бо чүүлдүң 4 пунктузунда айыттынган негелделерни сагып тура, муниципалитет тургузуунуң административтиг девискээр үлелгезин өөренип көөр.

6. Схеманы бадылааныңың соонда, тус чер бот-башкарылгазының хамаарышкан төлээлекчи органы 5 хонуктан орай эвесте соңгулда округтарының схемазын, ооң шыйып кылган чуруу-биле катай солун, сеткүүлдерге чырыдып, чонга таныштырар.

15 чүүл. **Соңгулда участоктарын тургузары**

1. Бадылаашкынны эрттирери база соңгукчуларның бадылаашкынын санаары-биле соңгулда округунуң девискээринге соңгулда участоктарын тургузар.

2. Соңгулда участоктарын хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы-биле чөпшээрешкенин езугаар соңгулда округунуң девискээринде бүрүткеткен соңгукчуларның дугайында медээ-дыңнадыгларны барымдаалап тургаш, муниципалитет тургузуунуң баштыңы (тус чер чагыргазының даргазы, бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органындан төлээлеткен албан-дужаалдыг кижи) соңгулда участогу бүрүзүнге соңгукчуларның саны 3 муңдан эвээш эвес турда, бадылаашкынның хүнүнге чедир 30 хонуктан орай эвесте тургузар.

3. Соңгулда участоктарының кызыгаары соңгулда округтарының кызыгаарын хажытпас ужурлуг.

4. Соңгукчуларның түр када турар черлеринге (эмнелгелерге, санаторийлерге, дыштанылга бажыңнарынга болгаш өске-даа түр үениң черлеринге), чедери берге база ырак-узак черлерге соңгулда участоктарын бо чүүлдүң 2 пунктузунда тодарадып тургускан хуусаада, а ховар таварылгаларда — бадылаашкын хүнүнге чедир 5 хонуктан орай эвесте тургузуп болур, ындыг соңгулда участоктары турар черииң соңгулда округунче кирер.

5. Шериг албанныглар соңгулдалар-ның ниити участоктарынга бадылаар.

6. Онзагай таварылгаларда чурттакчылыг суурлардан ыракта турар, озалааш шериг кезектериниң девискээринге соңгулда участоктарын тургузуп болур. Бо таварылгаларда соңгулда участоктарын бо чүүлдүң 2 пунктузунда тодарадып тургускан хуусаада, шериг кезектериниң командирлери тургузар. Бо байдалда бадылаашкын болур оран-савазынче соңгулда участогунуң болгаш ооң үстүнде турар соңгулда комиссиязының бүгү кежигүннери, кандидаттар болгаш оларның бүзүреттирген кижилери, хайгааракчылар бо Хоойлуда көрдүнген чогуур шынзылганы азы документини көргүскенде, кирип болур.

7. Соңгулда участоктарының даңзызын, оларның кызыгаарының болгаш дугаарының айтыышкыны-биле катай участок соңгулда комиссияларының турар черииң, бадылаашкын эртер черлериң даңзыларын муниципалитет тургузуунуң баштыңы (тус чер чагыргазының даргазы, бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органындан төлээлеткен албан-дужаалдыг кижи) бадылаашкын хүнүнге чедир 25 хонуктан орай эвесте парладыр.

III эге.
СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫ

16 чүүл. **Соңгулда комиссияларының системазы болгаш эрге-байдалы**

1. Соңгулдаларның белеткелин болгаш эрттирилгезин база Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң камгалалын девискээр соңгулда комиссиялары, участок соңгулда комиссиялары хандырар.

2. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы бо Хоойлунуң 21 чүүлүнде быжыглаттынган бүрүн эргелериниң иштинге тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларын белеткээринге база эрттиреринге деткимче көргүзер.

3. Соңгулда комиссиязының тус чер бот-башкарылга органнары-биле чөпшээрешкени кыйгырыынга үндезилеп, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының хүлээп алганы шиитпирин езугаар, девискээр соңгулда комиссиязы янзы-бүрү деңнелдиң соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер бүрүн эргелерни дакпырлап болур.

Бүрүн эргелерни дакпырлап турда, бо Хоойлунуң нормалары күрүне эрге-чагыргазының органнарынга соңгулдаларның дугайында чогуур хоойлуларның нормалары соңгулда комиссияларын тургузары-биле холбашкан кезээ-биле чөрүжүп турар болза, соңгулда комиссиялары соңгулдаларның белеткелин болгаш эрттирилгезин, бадылаашкынның чорудулгазын болгаш соңгукчуларның бадылаашкынын санаарда, күрүне эрге-чагыргазының органнарынче соңгулдаларның дугайында хоойлуларның нормаларын удуртулга болдурар.

4. Соңгулда комиссиялары чүгле боттарынга хамааржыр баш миннир айтырыгларынга күрүнеиң эрге-чагырга органнарындан болгаш тус чер бот-башкарылга органнарындан хамаарылга чок болур.

5. Федералдыг хоойлуларның болгаш Тыва Республиканың хоойлуларының доктаадып тургусканы соңгулда комиссияларының боттарының баш миннир айтырыгларының иштинге хүлээп алган шиитпирлери болгаш актылары тус чер бот-башкарылга органнарынга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга, албан-дужаалдыг кижилерге, кандидаттарга, бүрүткеткен кандидаттарга, соңгулда каттыжыышкыннарынга, соңгулда блоктарынга, соңгукчуларга, а ол ышкаш адаанда турар соңгулда комиссияларынга албан күүселделиг болур.

6. Соңгулда комиссиязының федералдыг конституусчу хоойлулардан, федералдыг хоойлулардан азы Тыва Республиканың хоойлуларындан каржып турар, чок-ла болза доктаадып тургускан бүрүн эргелерни артыр ажыглап турар таварылгада, ооң хүлээп алган шиитпирин үстүнде турар соңгулда комиссиязы азы суд күш чок болдурар. Бо таварылгада үстүнде турар соңгулда комиссиязы айтырыгның алыс утказынга хамаарышкан шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

7. Күрүне органнары, тус чер бот-башкарылгазының органнары, албан черлери, организациялар, күрүнеден киржилгелиг бүдүрүлгелер, а ол ышкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери соңгулда комиссияларынга оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга деткимче көргүзер, тодаргайлааргa, чугула оран-саваны, транспорттту, харылзаа херекселдерин, техниктиг дериг-херекселди, медээлерни болгаш материалдарны бээр, соңгулда комиссияларының киирген дилеглеринге беш хонук хуусааның дургузунда, а соңгулдаларга чедир 5 хонук артканда база бадылаашкын хүнүнде доп-дораан харыы бээр хүлээлгелиг.

8. Бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектери бо Хоойлуда доктаадып тургускан чурум езугаар соңгулда комиссияларынга парлалга информациязын парладыр арганы бээр ужурлуг.

9. Бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынмаан хөй-ниити каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, массалыг информация чепсектери, а ол ышкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери соңгулда комиссияларынга херек медээ-дыңнадыгларны болгаш материалдарны, соңгулда комиссияларының киирген билдириишкиннеринге харыыларны хоойлуда көрдүнген хуусаада бээр ужурлуг.

17 чүүл. **Соңгулда комиссияларын тургузарының чуруму**

1. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы девискээр соңгулда комиссиязын соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, хөйниити каттыжыышкыннарының, соңгукчуларның чурттап, ажылдап, албан хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле хуралдарының, мурнуку составтың соңгулда комиссияларының санал-оналдарынга үндезилеп, а участок соңгулда комиссияларын соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, хөйниити каттыжыышкыннарының, соңгукчуларның чурттап, ажылдап, албан хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле хуралдарының санал-оналдарынга үндезилеп тургузар.

2. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган соңгулда комиссияларының кежигүннериниң үштүң биринден эвээш эвес кезиин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазында фракцияларлыг соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының тустузунда кирген санал-оналдарынга, а ол ышкаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органында фракцияларлыг соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының киирген санал-оналдарынга үндезилеп томуйлаар хүлээлгелиг. Бо таварылгада соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктары бүрүзүнден бирден хөй эвес төлээни томуйлап болур.

Соңгулда комиссияларының составының талазы-биле бижимел санал-оналдарны Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының соңгулдаларны эрттиреринiң хүнүн чарлаар дугайында доктаалын парлаан хүнден 10 хонуктуң дургузунда тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органынче киирер. Бо хуусаа эрткенде, санал-оналдарны сайгарбас.

3. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада, соңгулда комиссиязының составының дугайында санал-онал киирер эрге Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарынга, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының сөөлгү чыыжынга фракцияларлыг турган соңгулда каттыжыышкыннарынга, соңгулда блоктарынга хевээр артар.

4. Бир эвес соңгулда каттыжыышкыннары, соңгулда блоктары Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында азы тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органында фракциялары чок таварылгада, тус чер бот-башкарылгазының хамаарышкан төлээлекчи органы соңгулда комиссияларын тургузуп тура, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының санал-оналдарын бо чүүлдүң 1 пунктузунда доктаадып тургускан чурум езугаар сайгарып көөр.

5. Күрүне албан-хаакчылары болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарында муниципалитет албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилер соңгулда комиссияларының кежигүннериниң ниити санындан үштүң биринден хөй турбас ужурлуг.

6. Бир эвес тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы девискээр соңгулда комиссиязының азы участок соңгулда комиссиязының составын бо Хоойлунуң 18 чүүлүнде доктааткан хуусаада томуйлаваан, чок-ла болза ук девискээрде тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы чок таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязының, участок соңгулда комиссияларының хевирлээшкинин бо Хоойлуда доктаадып тургускан байдалдарны барымдаалап, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы биле девискээр соңгулда комиссиязы тус-тузунда чорудар.

18 чүүл. **Соңгулда комиссияларын тургузарының хуусаазы болгаш олардың кежигүннериниң саны**

1. Девискээр соңгулда комиссиязын соңгулдалар хүнүнге чедир 80 хонуктан орай эвесте бадылаар эргелиг 5-15 кежигүн составтыг кылдыр тургузар.

2. Участок соңгулда комиссияларының соңгулда участоктарын тургусканының соонда, үш хонуктан орай эвесте бадылаар эргелиг 5-15 кежигүн составтыг кылдыр тургузар.

19 чүүл. **Девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери**

1. Девискээр соңгулда комиссиязы:

тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларын, бо Хоойлунуң 11 чүүлүнүң 7 пунктузунда көрдүнген таварылгада, катап соңгулдаларны болгаш үнүп чораан депутаттарның орнунга соңгулдаларны томуйлаар;

муниципалитет тургузуунуң девискээринде соңгулдаларны организастап турарының, хамаатыларның соңгулда эргелериниң болгаш бо Хоойлунуң сагылгазының контролюн боттандырар;

соңгулдаларның участок бүрүзүнге соңгукчуларның тускай даңзызын тургузар;

участок соңгулда комиссияларының ажылын удуртур, ук комиссияларының шиитпирлеринге база хөделиишкиннеринге (хөделиишкин кылбаанынга) хамаарышкан билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны чугаалажып көөр база ук билдириишкиннерниң, хомудалдарның талазы-биле барымдаалыг шиитпирни хүлээп алыр;

соңгулда блоктарын бүрүткээр;

соңгулда участоктарын чаңгыс аай дугаарлаар;

тус чер бот-башкарылга органнарының соңгулдаларны белеткээри база эрттирери-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле дыңнадыын дыңнаар;

соңгулдаларны белеткээринге база эрттиреринге үндүрүп бергени акша-хөреңгилерни таарыштыр ажыглаар, участок соңгулда комиссияларының аразынга үлээр, айыттынган акша-хөреңгилерниң көрдүнген сорулгаларга шын ажыглалын контрольдаар;

бадылаашкынны белеткээриниң болгаш эрттиреринiң материал-техниктиг хандырылгазының айтырыгларын чугаалажып сайгарар;

соңгулда бюллетенииниң үлегермайыын бадылаар;

хамаарышкан девискээрге соңгукчуларның даңзызынче киирип турар санмедээлерни тодарадырының талазы-биле участок соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын уштап-баштаар;

соңгукчуларның даңзызының, соңгулда

комиссияларының бадылаашкын протоколдарының болгаш өске-даа соңгулда документилериниң, а ол ышкаш соңгулда хааржактарының үлегер-майыктарын, соңгулда документилерин шыгжаарының болгаш архивче дамчыдып бээриниң чурумун доктаадып тургузар;

соңгулда бюллетеньнерин, соңгулда документилериниң бланкаларын кылыр болгаш участок соңгулда комиссиялары-ның ук документилер-биле хандырылгазын боттандыр;

бадылаашкынның түңнелдерин болгаш соңгулдаларның түңнелдерин допчулап, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында ниити сан-медээни бо Хоойлуда доктаадып тургускан хуусаада парлаар;

бо Хоойлу-биле база федералдыг хоойлулар-биле дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

2. Девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органының депутаттарының дараазындагы соңгулдаларын эрттирери-биле девискээр соңгулда комиссиязының чаа составы тургустунган үеден эгелеп доостур.

20 чүүл. **Участок соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери**

1. Участок соңгулда комиссиязы:

чурттакчы чонга участок соңгулда комиссиязының турар черииниң база участок соңгулда комиссиязының телефонунуң дугаарын, ажылдаар шагының дугайында, а ол ышкаш бадылаашкынның хүнүн болгаш ооң болур черииниң дугайында медээлеп дыңнадыр;

соңгулда участоктарының аайы-биле соңгукчуларның даңзызынче киирип турар сан-медээлерни тодарадыр, даңзыны соңгукчуларга таныштырар, ук даңзыда частырыгларның база тода эвес чүүлдериниң дугайында билдириишкиннерни сайгарып көөр болгаш ынаар чогуур өскерилгелерни киириниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр;

бажың-балгаттың, бадылаашкын хааржактарының болгаш өске-даа дериг-херекселдериниң бадылаашкынга белеткелин хандырар;

соңгулда участогунуң девискээринге соңгулда мурнунуң суртаалының, соңгулда мурнунуң суртаал материалдарын азып дериириниң сагылгазын контрольдаар;

участок соңгулда комиссиязының оран-савазынга хуусаа бетинде бадылаашкынны, соңгулда участогунга, а ол ышкаш оон дашкаар черлерге соңгулдалар хүнүнде бадылаашкынны организастаар;

бадылаашкынның санаашкынын үндүрер, соңгулда участогунга бадылаашкынның түңнелдерин тодарадыр база бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду девискээр соңгулда комиссиязынга дамчыдар;

бодунуң бүрүн эргелериниң иштинге бадылаашкынның белеткели болгаш организациязы-биле холбашкан айтырыгларлыг билдириишкиннерни база хомудалдарны сайгарып көөр болгаш оларның талазы-биле барымдаалыг шиитпирни хүлээп алыр;

бо Хоойлу-биле дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырып турар.

2. Бир эвес үстүнде турар соңгулда комиссиязынга ук участок соңгулда комиссиязының хөделиишкиннериниң (хөделиишкин кылбаанының) түңнелинде болдунган бадылаашкынның чурумунуң, бадылаашкынның санаашкынының чурумунуң хажыдыышкыннарынга хамаарышкан хомудалдар болгаш удурланыышкыннар кирбээн, а ол ышкаш айыттынган фактыларга хамаарыштыр суд сайгарылгазын чорутпайн турар болза, участок соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери соңгулдаларның түңнелдерин албан езузубиле парлаан хүнден 10 хонук болгаш, доостур. Бадылаашкынның түңнелдерин хомудап азы аңаа хамаарыштыр удурланыышкынны киирген таварылгада, участок соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери хомудалдың, удурланыышкынның алыс утказынга хамаарыштыр төнчү шиитпирни үстүнде турар соңгулда комиссиязы азы суд үндүрген соонда, доостур.

21 чүүл. **Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери**

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы:

соңгулда комиссияларынга организастехниктиг болгаш медотиктиг дузаны чедирер;

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлуга, бо Хоойлуга, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларынга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

22 чүүл. **Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң эргебайдалы**

1. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттары, күрүненің эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының депутаттары, күрүненің эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилери, шиитккекчилер, кандидаттар, бүрүткеткен кандидаттар, оларның бүзүреттирген кижилери, соңгукчулар бөлүктериниң болгаш кандидаттарны депшиттирген соңгулда каттыжыышкынарының, соңгулда блоктарының төлээлери, соңгулда комиссияларының чөвүлээр эргелиг кежигүннери, кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның ашак-кадайлары болгаш оларның чоок төрелдери, кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның дорт чагыргазының адааида турар кижилер соңгулда комиссияларының бадылаар эргелиг кежигүнү болбас.

2. Бо Хоойлуда "дорт чагырткан" деп билигни удуртукчу биле аңаа чагырткан ажылдакчының аразында албанның харылзаалары, ол харылзааларның иштинге биргизи сөөлгүзүнге хамаарыштыр чагырып, айтыышкын бээр эргелии, өскээр чугаалааргa, аңаа чагырткан ажылдакчыны ажылга хүлээп алыр болгаш үндүрери азы албан-дужаалдың бүрүн эргелериниң хемчээли-биле ажылдакчыга күүседири албан-дужаал, айтыышкыннарны бээри, аңаа хамаарыштыр шаңнал-мактал болгаш торгаал хемчеглерин алыры кылдыр тайылбырлап турар.

3. Соңгулда комиссиязының кежигүнү өске соңгулда комиссиязының кежигүнү болган туруп болбас.

4. Соңгулда комиссияларының бадылаар эргелиг кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаазы ук соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин соксатканы-биле чергелештир доостур.

5. Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн, ооң бүрүн эргелери төнгелекте, соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң албан-хүлээлгелеринден ону томуйлаан органның шиитпири-биле дараазында таварылгаларда:

соңгулда комиссиязының кежигүнү бодунуң бүрүн эргелерин дүжүрер дугайында бижимел билдириишкин киргенде;

соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң Россия Федерациязының хамаатызы эргезин чидиргенде;

соңгулда комиссиязының кежигүнүнге хамаарыштыр судтуң буруудаткан шиитккели хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээнде;

соңгулда комиссиязының кежигүнүн судтуң хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээн шиитпири-биле бот-башкарныпшыдавас, бот-башкарныры кызыгаарлыг, шуут читкен азы өлген деп санаан таварылгада;

соңгулда комиссиязының кежигүнү өлгенде;

хамаарышкан соңгулда комиссиязының киирген барымдааларынга үндезилеп, соңгулда комиссиязының кежигүнүн бодунуң албан-хүлээлгелерин доктаамал күүсетпейн турар деп суд санаанда;

бо чүүлдүң 1-ги пунктузунда көрдүнген үндезин-барымдаалар илереп келгенде, хостаар.

6. Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң бүрүн эргелери бо Хоойлунуң 25-ки чүүлүнге дүүштүр соңгулда комиссиязын тараткан таварылгада база доостур.

7. Соңгулда комиссиязының кежигүнүн томуйлаан орган үстүнде байдалдарның ужурундан үнүп чоруй барган кежигүннүң орнунга чаа кежигүннү, бо Хоойлунуң 17-ги чүүлүнде доктаадып тургускан негелделерни сагып, ооң үнген хүнүнүң соонда, бир ай хуусаадан орай эвесте, а хамаарышкан соңгулдаларны эрттирип турар үеде, ол үнүп чораан соонда, 10 хонуктан орай эвесте томуйлаар.

8. Соңгулдаларны белеткээр база эрттирер үеде соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн чиңгине ажылындан хостаан таварылгада, кол ажылдап турар черинге ооң ортумак шалыңын хевээр арттырар. Соңгулдаларны белеткээр база эрттирер үеде чиңгине ажылындан хостаткан соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнге күш-ажылдың немелде төлевирин соңгулдаларны эрттиреринге үндүрүп берген акша-хөреңгилерниң күсели-биле муниципалитет тургузуунуң соңгулда комиссиязының доктаадып тургусканы чурум болгаш хемчээл езугаар чорудар.

9. Соңгулдаларны эрттирип турар үеде соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн Тыва Республиканың прокурорунуң чөпшээрели чокка кеземче харыысалгазынга, судтуң шиитпири-биле онаар административтиг хемчегге онаавас.

10. Соңгулдаларны эрттирип турар үеде соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү администрацияның (ажыл берикчизиниң) инициативазы-биле ажылындан үндүрткен азы ооң чөпшээрели чокка өске ажылче шилчиттирген туруп болбас.

23 чүүл. **Соңгулда комиссияларының чөвүлээр эргелиг кежигүннерин томуйлаарының чуруму база оларның бүрүн эргелериниң хуусаазы**

1. Хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээн соонда, ук кандидат ону бүрүткээн соңгулда комиссиязынга болгаш ук округтуң адааида турар, ооң бүрүткеткен соңгулда комиссияларынга чөвүлээр эргелиг бир-бир комиссия кежигүннерин томуйлаар эргелиг.

2. Соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүнү соңгулда бюллетеньнерин үлээр, соңгулда бюллетеньнерин ылгаарынга база санаарынга киржир, бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколдарны тургузар эргеден аңгыда, хамаарышкан соңгулда комиссиязының баш миннир айтырыынга хамаарышкан шиитпирни бадылап хүлээп алырынга киржир эргеден болгаш соңгулда комиссиязының шиитпиринге ат салыр эргеден аңгыда, соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер айтырыгларга соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң бүгү долу эргелерин эдилээр.

3. Соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүнүнүң ажыл-чорудулгазы хамаарышкан соңгулда комиссиязы бүрүткеткен кандидаттан соңгулда комиссиязының кежигүнүн томуйлаарының дугайында билдириишкинни алган үеден эгелээр, ук билдириишкинге бүрүткеткен кандидат соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын (18 харлыг болза, ай, хүнүн немей), ажылдап турар черин болгаш албан-дужаалын, ажылхерээниң хевирин болгаш чурттап чурар черин айтыр.

24 чүүл. **Соңгулда комиссияларының кежигүннериниң бүрүн эргелери**

1. Соңгулда комиссиязының бадылаардаа, чөвүлээр-даа эргелиг кежигүнү:

хамаарышкан соңгулда комиссиязының хуралдарының дугайында баш бурунгаар дыңнаан турар;

соңгулда комиссиязының хуралдарынга чүве чугаалаар, хамаарышкан соңгулда комиссиязының эргезинге кирип турар айтырыглар талазы-биле саналдарны киирер, оларның талазы-биле бадылаашкынны чорударын негээр эргелиг;

хуралдың өске киржикчилеринге хүн чурумунга дүүштүр айтырыгларны салыр болгаш оларның алыс утказының талазыбиле харыыны алыр эргелиг;

хамаарышканы болгаш адаанда турар соңгулда комиссияларының кандыг-даа документилери болгаш материалдары-биле (ооң иштинде соңгукчуларның даңзызы, соңгулда бюллетеньнери-биле), машина дузазы-биле номчуур сөзүглел эдилекчилеринде кадагалаттынган документилер база материалдар-биле танышжар, ук документилер болгаш материалдарның хоолгазын (соңгукчулар даңзызы, ат салган хуудустар болгаш соңгулда бюллетеньнеринден аңгыда) алыр эргелиг;

соңгулда комиссиязының шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделбезин) үстүнде турар чогуур комиссияга азы судка хомудаар эргелиг;

хоойлужудулга езугаар өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар эргелиг.

2. Соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннерин томуйлаан кандидаттар депутатка соңгуттурган таварылгада, кежигүннерниң бүрүн эргелери ол-ла органче дараазында соңгулдаларга кандидаттарны бүрүткээриниң төнчүзүнге чедир уламчылаар; соңгулда комиссияларының арткан кежигүннериниң бүрүн эргелери ук соңгулда кампаниязының иштинге хамаарышкан девискээрге чоруттунган бадылаашкынның бүгү хевирлериниң талазы-биле соңгулдаларның түңнелдерин албан езузубиле парлаанының соонда, 30 хонук эрткенде, доостур.

3. Соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүнүнүң бүрүн эргелерин соңгулда комиссиязының ук кежигүнүн томуйлаан кижиниң шиитпири-биле соксадып, ук бүрүн эргелерни өске кижиге дамчыдып берген туруп болур.

25 чүүл. **Соңгулда комиссиязын тарадыры**

1. Соңгулда комиссиязы хамаатыларның соңгулда эргелерин үрээн, ооң түңнелинде федералдыг хоойлуларда, Тыва Республиканың хоойлуларында доктаадып тургускан чурум езугаар (ооң иштинде судтуң шиитпириниң үндезинге) хамаарышкан девискээрге бадылаашкынның түңнелдерин, чок-ла болза соңгулдаларның түңнелдерин күш чок деп санаан таварылгада, соңгулда комиссиязын судтуң шиитпири-биле тарадып болур.

2. Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының ниити санындан үштүң биринден эвээш эвес санныг ук органның депутаттар бөлүү соңгулда комиссиязын тарадырының дугайында билдириишкинни судка киирип болур эргелиг.

3. Соңгулда комиссиязын тарадырының дугайында билдириишкинни суд федералдыг хоойлуларда тургускан чурумга болгаш хуусааларга дүүштүр сайгарар.

4. Бүрүн эргелеринге соңгулда комиссияларын тургузары хамааржыр тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы соңгулда комиссиязын тарадырының дугайында судтуң шиитпири күштүг болуп киргенииң соонда, 14 хонуктан орай эвесте чаа соңгулда комиссиязын хевирлеп тургузар хүлээлгелиг.

5. Соңгулда комиссиязын таратканыбиле хамаарышкан соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң бүрүн эргелери доосту бербес.

26 чүүл. **Соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазының ажык-чарлыы**

1. Хамаарышкан соңгулда комиссиязының бүгү хуралдарынга үстүнде турар соңгулда комиссияларының кежигүннери, девискээр соңгулда комиссиязының бүрүткээн кандидады азы ооң бүзүреттирген кижизи киржир эргелиг. Хуралдарга киржирде айыттынган кижилерге немелде чөпшээрелдиң херээ чок. Хамаарышкан соңгулда комиссиязы айыттынган кижилерни өй-шаанда дыңнадып, оларның хуралдарга киржилгезин хандырар. Хуралдарга массалыг информация чепсектериниң төлээлери база киржир эргелиг.

2. Соңгулда комиссиязының шиитпирлерин бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1-ги пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектеринге ук массалыг информация чепсектериниң амгы бюджеттиң акшаландырыышкынының акша-

хөреңгилериниң күсели-биле парлаар болгаш хоойлуларда көрдүнген хуусаалларда массалыг информацияның өске-даа чепсектеринге дамчыдып бээр.

3. Бадылаашкын хүнүнде участок соңгулда комиссиязының ажылдап эгелээн үезинден бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду үстүнде турар соңгулда комиссиязының хүлээп алганының дугайында дыңнадыгны алганынга чедир, а ол ышкаш соңгукчуларның бадылаашкынын дагын катап санап турар үеде соңгулда участоктарынга бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган кижилер, а ол ышкаш хайгааракчылар, массалыг информация чепсектериниң төлээлери, даштыкы чурттуң (делегей) хайгааракчылары туруп болур эргелиг.

4. Шериг кезээнде, административтиг хаглыг девискээр тургузуунда, эмнелгеде, санаторийде, дыштанылга бажыңында, истелге изоляторунда болгаш түр хоругдалдың изоляторунда тургустунган соңгулда участогунуң хевирлеп дерээни участок соңгулда комиссиязының орансавазынче, а ол ышкаш ол соңгулда участогунда бадылаашкын өрээлинче соңгулда комиссиязының бүгү кежигүннериниң, хайгааракчыларның, бо чүүлдүң 1-ги пунктузунда айыттынган өске-даа кижилерниң киирилдезин хандырар ужурлуг.

5. Хайгааракчылар, массалыг информация чепсектериниң төлээлери, даштыкы (чурттар аразының) хайгааракчылар өске соңгулда участоктарынга, кажан олар бадылаашкынның түңнелдерин үндүрүп, соңгулдаларның түңнелдерин тодарадып, бадылаашкынның, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында чогуур протоколдарны долдуруп, а ол ышкаш соңгукчуларның бадылаашкынын катап санап турда, туруп болур эргелиг.

6. Бүрүткеткен кандидаттың эргеажыктарын төлээлеп турар хайгааракчы кижиниң бүрүн эргелерин бүрүткеткен кандидат бижимел хевир-биле бадыткап, аңаа хайгааракчының фамилиязын, адын, адазының адын, чурттап турар черин, а ол ышкаш ону чорудуп турары соңгулда участогунуң дугаарын, соңгулда комиссиязының адын айтыр. Ук документ паспортту азы ону солуп турар документини көргүскенде, күштүг болур. Хайгааракчыны чорутканының дугайында баш бурунгаар медээлээн херээ чок.

7. Бо чүүлдүң 6-гы пунктузунда айыттынган документилерни бо чүүлдүң 3-кү пунктузунда айыттынган үеде участок соңгулда комиссиязынга көргүзүп болур, а девискээр соңгулда комиссиязынга соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында, ооң иштинде бадылаашкынның катап санаашкыннарының түңнелдериниң дугайында протоколдарны долдурарының талазы-биле ажылдың эгезинден ук ажылдың төнчүзүнге чедир үеде көргүзүп болур.

8. Хайгааракчылар:

а) соңгукчуларның даңзызы-биле таныжар;

б) бо чүүлдүң 3-кү пунктузунда айыткан үеде бадылаашкын хүнүнүң кандыг-даа үезинде хамаарышкан соңгулда участогунуң оран-савазынга турар;

в) соңгукчулар бадылаашкын болуп турар черден өске черге бадылап турда, турар;

г) соңгукчуларның даңзызынче киирген соңгукчуларның санын, соңгулда бюллетеньнериниң санаашкынын хайгаараар, соңгулда участогунда соңгукчуларның бадылаашкынының санаашкынын ырактан хайгаараар болгаш бадылаашкын бюллетенинде бижимелди ырактан номчуп болур байдалдар тургустунган болза, соңгукчуларның бадылаашкынының санаашкынының үезинде долдуртунган-даа, долдуртунмаан-даа соңгулда бюллетенин карак-биле көөр; бо чүүлдүң 3-кү пунктузунда айыттынган үеде соңгулда комиссиязының бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду болгаш өске-даа документилерни долдуруп турарын хайгаараар;

д) участок соңгулда комиссиязының даргазынга, а ол чок таварылгада ону солуп турар кижиге бадылаашкынның организациязынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле санал-оналдарын, сагындырыын киирер;

е) участок соңгулда комиссиязының бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколу-биле, а ол ышкаш өске-даа соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң болгаш соңгулдалар түңнелдериниң дугайында протоколдары-биле таныжар, айыттынган протоколдарның база аңаа кошкан документилериниң, а ол ышкаш хамаарышкан соңгулда комиссиязынга келген өске-даа документилерниң, чок-ла болза бо чүүлдүң 3-кү пунктузунда айыттынган комиссияларның долдуруп тургусканы документилериниң, ооң иштинде бадылаашкын үезинде турган кижилерниң даңзызының хоолгаларын боду дүжүрүп бижип алыр ийикпе азы хамаарышкан соңгулда комиссиязындан алыр;

ж) бо Хоойлунуң 73 чүүлүнде доктаадып тургускан чурум езугаар участок соңгулда комиссиязының хөделиишкиннерин (хөделиишкин кылбаанын) үстүнде турар соңгулда комиссиязынга азы судка хомудаар;

з) хамаарышкан комиссияларга соңгукчуларның бадылаашкынын катап санап турда, аңаа турар эргелиг.

Хайгааракчыларның эргелерин боттандырары-биле соңгулда ажылын озалдадып азы үзүп болбас ужурлуг.

9. Хайгааракчы:

а) соңгукчуларга соңгулда бюллетеньнерин үлээр;

б) соңгукчунуң дилээ-биле ооң алганы соңгулда бюллетени дээш ат салыр;

в) соңгукчунуң дилээ-биле ооң орнунга соңгулда бюллетенин долдурар;

г) бадылаашкынның чажыт байдалын хажыдып турар хөделиишкин кылыр;

д) соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери соңгулда бюллетеньнериниң санаашкынын чорудуп турда, аңаа шуут дорт киржир;

е) соңгулда комиссиязының ажылынга шаптык кадып турар хөделиишкиннер кылыр;

ж) соңгукчуларның ортузунга суртаал чорудар;

з) хамаарышкан соңгулда комиссиязының шиитпирлер үндүреринге киржир эргези чок.

10. Массалыг информация чепсектериниң төлээлери участок соңгулда комиссиязының бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколу-биле, а ол ышкаш өске-даа соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң азы соңгулдалар түңнелдериниң дугайында протоколдары-биле таныжар, айыттынган протоколдарның база аңаа кошкан документилериниң хоолгаларын боду кылып алыр ийикпе азы хамаарышкан соңгулда комиссиязындан алыр. Массалыг информация чепсектериниң төлээзиниң негээни-биле соңгулда комиссиязы бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында азы соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколдуң хоолгаларын шынзыдып бээр хүлээлгелиг.

11. Протоколдарның болгаш соңгулда комиссиязының өске-даа документилериниң хоолгаларының шынзыдылгазын соңгулда комиссиязының даргазы азы секретары чорудар. Бо таварылгада шынзыдып турар документиге айыттынган кижилер "хоолга шын" деп бижимелди кылыр, аңаа ат салыр, хамаарышкан комиссияның таңмазын базар болгаш шынзыткан хүнүн салыр.

12. Даштыкы чурттуң (делегей) хайгааракчыларының ажыл-чорудулгазын федералдыг конституcчу хоойлулар болгаш федералдыг хоойлулар-биле таарыштырар.

27 чүүл. **Соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын организастаары**

1. Соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазын ниити демниг боттандырып чорудар.

2. Соңгулда комиссиязының баштайгы хуралын ону хевирлеп тургусканының соонда, 3 хонуктан орай эвесте, чыылдырар.

Соңгулда комиссиязы, бир эвес ооң составы соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң ниити санының үштүң ийизинден эвээш эвес кылдыр хевирлеттингенде, ажылын эгелээр бүрүн эргелиг.

3. Соңгулда комиссиязының даргазын, даргазының оралакчызын болгаш секретарын комиссияның баштайгы хуралынга соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң аразындан чажыт бадылаашкын-биле соңгуур.

4. Соңгулда комиссиязының хуралдарын соңгулда комиссиязының календарьлыг ажыл планынга дүүштүр ооң даргазы азы дарганың даалгазы-биле соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы, а ол ышкаш соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң үштүң биринден эвээш эвезиниң негээни-биле чыылдырар.

5. Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү соңгулда комиссиязының бүгү хуралдарынга олуржур хүлээлгелиг.

6. Соңгулда комиссиязының хуралы, бир эвес аңаа соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң хөй нуруузу киришкен болза, бүрүн эргелиг болур.

7. Соңгулда комиссиязының даргазын, даргазының оралакчызын болгаш секретарын соңгуур дугайында, соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттиреринiң саң-хөө хандырылгазының айтырыгларының талазы-биле кандидаттарны бүрүткээр дугайында, кандидаттарны бүрүткээрин соксадыр дугайында, бадылаашкын түңнелдериниң дугайында азы соңгулдалар түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларны болбаан азы күш чок деп санаанының дугайында, катап бадылаашкынны болгаш катап соңгулдаларны эрттиреринiң дугайында, адаанда турар соңгулда комиссиязының шиитпирин күш чок болдурарының дугайында соңгулда комиссиязының шиитпирлерин бо Хоойлуда көрдүнген таварылгада болгаш чурум езугаар соңгулда комиссиязының хуралынга комиссияның бадылаар эргелиг кежигүннериниң ниити санындан хөй кезииниң бадылааны-биле хүлээп алыр.

8. Соңгулда комиссиязының өске айтырыглар талазы-биле шиитпирлерин хуралга олурушкан соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң ниити санының хөй кезииниң бадылааны-биле хүлээп алыр.

9. Соңгулда комиссиязы шиитпирлерни хүлээп ап турда, "дээш" база "удур" бадылаашкыннарның саны деңнежи берген таварылгада, соңгулда комиссиязының даргазының бадылаашкыны үзе шиитпирлиг болур.

10. Соңгулда комиссиязының бүгү хуралдарын протоколдаар.

11. Соңгулда комиссиязының шиитпирлеринге болгаш протоколдарынга соңгулда комиссиязының даргазы биле секретары ат салыр.

12. Комиссияның хүлээп алганы шиитпири-биле чөпшээрешпейн турар соңгулда комиссиязының кежигүннери боттарының онза үзел-бодалдарын бижимел хевир-биле илередир эргелиг, оларны ук комиссияга сайгарып көөр, протоколга көргүзер, аңаа кожар болгаш ол дугайын комиссияның даргазы үстүнде турар соңгулда комиссиязынга үш хонук хуусаадан орайтатпайн, а бадылаашкын хүнүнде болгаш ооң соонда хүн доп-дораан дыңнадыр ужурлуг.

IV эге.

КАНДИДАТТАРНЫ ДЕПШИДЕРИ БОЛГАШ БҮРҮТКЭЭРИ

28 чүүл. **Кандидаттарны депшидер эрге**

1. Депутатка кандидаттарны (моон ыңай – кандидаттар) хамаарышкан соңгулда округунуң соңгукчулары база олар боттарын боттары депшидип болур. Кандидаттарны ол ышкаш соңгулда каттыжыышкыннары болгаш соңгулда блоктары база депшидип болур.

2. Кандидатты (кандидаттарның даңзызын) депшидерде, ол кижи бүрүткеткен улустуң кижи бүрүзү соңгуттурарынга чөпшээрелиниң дугайында бижимел билдириишкинин, аңаа кандидаттың фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, айын, чылын, эртемин, кол ажылдап турар черин азы албан-ажылын (кол ажылдап турар чери азы албаң-ажылы чок таварылгада, кылып турар ажылын), ээлеп турар албан-дужаалын, кандидатта судтаткан херээн ужулбааны азы үези эртпээн шииткели бар таварылгада, чүге үндезилээш, кандидатты шииттиргенiниң, Россия Федерациязының Кеземче кодекизиниң ол чүүлүнүң (чүүлдериниң) дугаарын (дугаарларын) болгаш адын (аттарын), а ол ышкаш ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның Кеземче хоойлужудулгазының Үндезиннери-биле дүүштүр хүлээп алдынган Кеземче кодекизиниң чүүлүнүң (чүүлдериниң), даштыкы күрүненiң хоойлузунуң чүүлүнүң (чүүлдериниң) дугаарын (дугаарларын), бир эвес ол кандидат кижи Россия Федерациязының күштүг бооп турар Кеземче кодекизи-биле кем-херек үүлгедии деп санаан үүлгедиглери дээш айыткан хоойлужудулга актылары-биле дүүштүр шииттирген турган болза, чогуур хоойлунуң адын, кандидаттың хамааты эргезин (Россия Федерациязының хамааты эргезинден аңгыда даштыкы күрүненiң хамаатызы болуп турар таварылгада, даштыкы чурттуң хамаатызы болуп турары ол күрүненiң адын, хамааты эргезин) алган хүнүн база үндезинин айтып тургаш, ону билдириишкинге айтыр болгаш соңгудупкан таварылгада, соңгуткан албан-дужаалынга ажылдаарынга таарышпас ажыл-чорудулгазын соксадыр деп хүлээлгезиниң дугайында кандидат билдириишкининге айтыр. Айыттынган билдириишкинiң хол үжүүнүң чыылдазын эгелей бергениниң дугайында дыңнадыгбиле кады хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар.

3. Кандидаттарның депшидилгезин соңгулдаларны эрттиреринiң дугайында шиитпирни албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп чорудуп болур, а депшидилге үези 20 хонуктан эвээш эвес үргүлчүлээр.

4. Бүгү кандидаттар дең эргелерлиг болгаш дең хүлээлгелерлиг болур. Күрүне азы муниципалитет албан-дужаалын ээлеп турар кандидаттар боттарының албан-дужаал азы албан-ажыл байдалдарының артык шыдалдыын ажыглаар эрге чок.

5. Бо Хоойлуда "албан-дужаалдың азы албан-ажыл байдалының артык шыдалдыын ажыглаары" деп билигни:

чагыргазында адаанда турар азы албан байдалдарының аайы-биле оон хамаарылгалыг кижилерни, күрүне болгаш муниципалитет албанының өске-даа ажылдакчыларын ажыл шагында кандидаттың депшиттиреринге база (азы) соңгуттурарынга идиглиг ажыл-чорудулганы боттандырарынга хаара тудары;

күрүне органнарының азы тус чер бот-башкарылга органнарының бажың-балгадын депшиттиреринге база (азы) соңгуттурарынга идиглиг ажыл-чорудулганы боттандырарынга, бир эвес өске кандидаттар азы бүрүткеткен кандидаттар ол бажың-балгатты ол-ла байдалдарга ажыглаар харыы чок таварылгаларда ажыглаары;

харылзааның телефон, факсимильдиг болгаш өске-даа хевирлерин, информация ачы-дузазын, күрүне органнарының азы тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын хандырып турар оргтехниканы хол үжүүн чыырынга база соңгулда мурнунуң суртаалын чорударынга ажыглаары;

депшиттиреринге база (азы) соңгуттурарынга идиглиг ажыл-чорудулганы боттандырарынга күрүне азы муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр транспортту халас азы чиигелделиг байдалдарга ажыглаары. Айыттынган транспортту күрүне камгалалының дугайында федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр ажыглап турар кижилерге бо дүрүм хамаарышпас;

күрүне азы муниципалитет албанхаакчыларының албанның сургакчылаашкынының үезинде (күрүне азы муниципалитет акша-хөреңгилеринден төлеттинген) хол үжүүн чыыры, соңгулда мурнунуң суртаалын чорудары;

өске кандидаттарга, бүрүткеткен кандидаттарга деңнээрге, бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектерин хол үжүүн чыыр азы соңгулда мурнунуң суртаалын чорудар сорулга-биле артыкшылдыг ажыглаары болур деп билир херек.

Адаттынган кызыгаарлаашкынның сагылгазы соңгукчуларының мурнунда депутаттарның, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерниң боттарының хүлээлгелерин күүседиринге шаптараазын болбас ужурлуг.

29 чүүл. **Кандидаттарны соңгукчуларның шуут дорт депшидери**

1. Кандидаттарны соңгукчуларның шуут дорт депшидерин бодун боду депшидер, а ол ышкаш ук кандидат дээш бадылап турда, идепкейлиг соңгулда эргелиг соңгукчунуң, соңгукчулар бөлүүнүң эгелээшкини-биле чорудар болгаш ол дугайын хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязынга дыңнадыр база кандидаттарны деткиири-биле хол үжүүн чыып эгелээр.

Соңгукчулар хуралы эрттирер аргабиле ооң киржикчилериниң аразындан каш кижи кандидатты депшидери-биле негелде салып болбас.

2. Бодун боду депшидип турда, кандидат соңгулда комиссиязынче бодунуң кандидатуразын депшидип турарының база хол үжүүнүң чыылдазының эгезиниң дугайында бижимел дыңнадыгны киирип, аңаа бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, айын, чылын, чурттап турар черииң адрезин, ажылдап азы албан хаап турар черин болгаш албандужаалын, ажыл-херээниң хевирин айтыр.

30 чүүл. **Кандидаттарны соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының депшидери**

1. Соңгулда каттыжыышкыны, соңгулда блогу соңгулда блогунче бактаап кирип турар соңгулда каттыжыышкыннарының кежигүннери эвес кижилерни кандидатка депшидер эргелиг.

2. Ниити-россия соңгулда каттыжыышкыннарындан кандидаттарның депшидилгезин айыттынган каттыжыышкыннарның тус черде азы регионалдыг салбырларының хуралдарынга соңгулда округунуң адын айтып, чажыт бадылаашкын-биле боттандырар.

3. Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелинде бүрүткеткен соңгулда каттыжыышкыннарындан кандидаттарның депшидилгезин айыттынган каттыжыышкыннарның хуралдарынга (конференцияларынга) чажыт бадылаашкын-биле боттандырар.

4. Соңгулда каттыжыышкыны, соңгулда блогу бо Хоойлуга дүүштүр соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң соңгулдаларга киржилгези-биле холбашкан бүгү айтырыглар талазы-биле соңгулда каттыжыышкынын, соңгулда блогун төлээлээр кылдыр көрдүнген төлээлерни томуйлаар.

5. Соңгулда каттыжыышкынының төлээлеткен кижизи девискээр соңгулда комиссиязынга кандидатты депшидериниң болгаш хол үжүүн чыып эгелээнииң дугайында хуралдың шиитпирин, ооң протоколу-биле кады киирер. Кандидатты депшидериниң дугайында шиитпирге кандидаттың дугайында бо Хоойлунуң 28-ки чүүлүнде санап бижээн медээдыңнадыгларны айыткан турар ужурлуг.

Айыттынган шиитпир-биле чергелештир соңгулда каттыжыышкыны дараазында документилерни:

кандидаттың ук соңгулда каттыжыышкынындан депшиттирерингe чөпшээрежип турарының дугайында билдириишкинин;

Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге соңгулда каттыжыышкынын бүрүткээнииң дугайында шынзыдылганың хоолгазын;

уставты (соңгулда каттыжыышкынының төлээлеткен кижизинге хол үжүү салган хуудустарны хүлээп алганының дугайында бадыткал-биле кады эгидип бээр);

ниити-россия соңгулда каттыжыышкыннарының регионалдыг салбырлары – соңгулда каттыжыышкынының төп органының Тыва Республиканың девискээрингe бодунуң салбырын тургузарының дугайында шиитпирин (шиитпирниң хоолгазын);

соңгулда каттыжыышкынының төлээлеткен кижизиниң дугайында ооң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, айын, чылын, чурттап турар черииң адрезин айытпышаан, а ол ышкаш соңгулда каттыжыышкынының төлээлеткен кижизинге хоойлуда доктаадып тургускан чурум езугаар долдурган шынзыдылга бижикти көргүзер.

6. Соңгулда блоктары соңгулда каттыжыышкыннарындан тургустунар. Соңгулда блогунга бактаап киреринiң дугайында шиитпирни соңгулда каттыжыышкыны бүрүзүнүң шуулганынга (конференциязынга) хүлээп алыр, ооң соонда ук соңгулда каттыжыышкыннарының төлээлекчилери соңгулда блогун тургусканының дугайында ниити шиитпирге ат салыр.

Соңгулда блоктарын тургускан соонда, оларны девискээр соңгулда комиссиязынга соңгулда блогунче бактаап кирип турар хөй-ниити каттыжыышкыннарын бүрүткээнииң дугайында шынзыдылганың шынзыткан хоолгаларын, хөйниити каттыжыышкыннарының бүрүткеткен уставтарын, соңгулда каттыжыышкынының төлээлеткен кижизиниң дугайында ооң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, айын, чылын, чурттап турар черииң адрезин айыткан медээ-дыңнадыгны, а ол ышкаш соңгулда каттыжыышкынының төлээлеткен кижизинге хоойлуда доктаадып тургускан чурум езугаар долдурган шынзыдылга бижиин киргенде, бүрүткээр.

Девискээр соңгулда комиссиязы чогуур документилерни алган соонда, 3 хонуктан орайтатпайн, соңгулда блогун бүрүткээр азы бүрүткээриндeн ойталаанының дугайында барымдаалыг шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг, ук шиитпирни судка хомудап болур.

Кандидатты депшидериниң дугайында соңгулда блогунуң шиитпирин ук блокче бактаап кирип турар соңгулда каттыжыышкыннарының төлээлериниң шуулганынга (конференциязынга) хүлээп алыр болгаш аңаа соңгулда блогунда бактаап кирип турар соңгулда каттыжыышкыннарының төлээлери ат салыр.

Соңгулда блогунда бактаап кирип турар соңгулда каттыжыышкыннары олла соңгулдаларда өске соңгулда блоктарынга каттыжар азы бот-тускайлаң соңгулда каттыжыышкыны шынарлыг хөделир эргези чок.

7. Соңгулда блогунуң төлээлеткен кижизи девискээр соңгулда комиссиязынга ук блокче бактаап кирип турар соңгулда каттыжыышкыннарының төлээлериниң шуулганының (конференциязының) кандидатты депшидериниң болгаш хол үжүүн чыып эгелээнииң дугайында шиитпирин ооң протоколу-биле кады киирер. Кандидатты депшидериниң дугайында шиитпирге кандидаттың дугайында бо Хоойлунуң 28-ки чүүлүнде адаттынган медээ-дыңнадыгларны айыткан турар ужурлуг. Айыттынган шиитпир-биле чергелештир соңгулда блогу дараазында документилерни:

ук соңгулда блогундан депшиттирерингe кандидаттың чөпшээрежип турарының дугайында билдириишкинин;

соңгулда блогун девискээр соңгулда комиссиязының бүрүткээнииң дугайында шынзыдылганың хоолгазын;

соңгулда блогунуң төлээлеткен кижизиниң дугайында ооң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, айын, чылын, чурттап турар черииң адрезин айыткан медээ-дыңнадыгны, а ол ышкаш соңгулда каттыжыышкынының төлээлеткен кижизинге хоойлуда доктаадып тургускан чурум езугаар долдурган шынзыдылга бижикти көргүзер.

31 чүүл. **Кандидаттарны деткиири-биле соңгукчуларның хол үжүүн чыыры**

1. Соңгукчуларның шуут дорт депшиткени, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының депшиткени кандидаттарны деткиири-биле хол үжүүн чыыр.

Кандидаттарны деткиири-биле хол үжүүнүң чыылдазын девискээр соңгулда комиссиязынче бо Хоойлунуң 28-30 чүүлдеринде көрдүнген документилерни киирген хүнден эгелеп болур.

2. Кандидатты бүрүткээринге эргежок чугула хол үжүүнүң саны хамаарышкан соңгулда округунда бүрүткеткен соңгукчуларның ниити санындан ийи хуудан эвээш эвес болур ужурлуг.

3. Хол үжүүнүң чыылдазын чүгле кандидаттың депшиттирерингe чөпшээрелин берген соңгулда округунуң идепкейлиг соңгулда эргелиг соңгукчуларының ортузунга чорудуп болур. Хол үжүүнүң чыылдазынга бүгү хевирниң организацияларының, администрацияларының киржирин, а ол ышкаш хол үжүүнүң чыылдазының үезинде соңгукчуларны хол үжүүн салырынче албадаар, хээлилээр чорукту болдурбас. Шалың акшазын үлеп турар черге база ооң үлелгезиниң үезинде хол үжүүн чыыры хоруглуг. Бо хоруушкуннарны каржызыбиле азы чаңгыс эвес удаа үрээниниң таварылгалары хамаарышкан соңгулда комиссиязынга азы судка чыгдынган хол үжүүн күш чок деп санаарынга база (азы) кандидатты бүрүткээнин күш чок болдурарынга барымдаа болуп болур.

4. Россия Федерациязының назы четкен (18 хар четкен), бот-башкарнып шыдаар хамаатызы соңгукчуларның хол үжүүн чыыр эргелиг. Кандидат соңгукчуларның хол үжүүн чыып турар кижибиле хол үжүүнүң чыылдазының дугайында керээни чарар эргелиг. Ук ажылдың төлевирин чүгле кандидаттың соңгулда фондузундан чорудар.

5. Хол үжүүнүң чыылдазын ажылдап, албан хаап, өөренип, чурттап турар черииң аайы-биле, соңгулда мурнунуң суртаалын болгаш хол үжүүн чыырын хоойлу-биле хоруваан өске-даа черлерге боттандырып болур. Бо таварылгада хол үжүү чыып турар кижиниң талазындан соңгукчуларны албадаарының, хээлилээриниң кандыг-даа хевирлерин болдурбас.

6. Хол үжүү чыыр хуудустарны соңгукчу, соңгукчулар бөлүү, соңгулда каттыжыышкыннары, соңгулда блоктары бо Хоойлунуң №1 капсырылгазында доктаадып тургускан майык езугаар бодунуң кандидатуразын депшиткен кандидат №2 майык езугаар белеткеп кылыр.

Хол үжүү салган хуудус бүрүзүнге кандидаттың фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын, айын, хүнүн, ажылдап азы албан хаап турар черин, кылып турар ажыл-херээниң хевирин айтыр. Айыттынган медээ-дыңнадыгдан аңгыда хол үжүү салган хуудуска кандидаттың хамаарышкан соңгулда каттыжыышкынынга хамаарылгазын дыңнадыр.

7. Соңгукчулар аңгы-аңгы кандидаттарны деткиири-биле хол үжүүн:

бодун боду депшиткен соңгукчудан, соңгукчулардан, соңгукчулар бөлүүнден, соңгулда каттыжыышкыннарындан, соңгулда блогундан салып болур, ынчалзадаа чаңгыс ол-ла кандидатты деткип чаңгыс катап хол үжүү салыр. Хол үжүүн салып тура, соңгукчу бодунуң холу-биле бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын (18 харлыг болза, ай, хүнүн немей), чурттап турар черииң адрезин, паспортунуң азы ону солуп турар документизиниң сериязын болгаш дугаарын, а ол ышкаш хол үжүүн салганының ай, хүнүн айтыр.

8. Хол үжүү салган хуудусту хол үжүү чыгган кижи бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын, чурттап турар черииң адрезин, паспортунуң азы ону солуп турар документизиниң сериязын болгаш дугаарын айытпышаан, ат салып шынзыдар, а ол ышкаш ук хуудусту кандидатты депшиткен соңгукчунуң, соңгулда бөлүүнүң, соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң төлээлеткен кижизи шынзыдар.

32 чүүл. **Хол үжүү салган хуудустарны киирери. Хол үжүү салган хуудустарда болгаш кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының киргени өске-даа дыңнадыгларда сан-медээниң ылап шынныын хынаары**

1. Кандидат, чок-ла болза соңгукчунуң, соңгукчулар бөлүүнүң, соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң төлээлеткен кижизи соңгукчулар кандидаттың депшидилгезин деткээн хол үжүүн салган хуудустарны соңгулдалар хүнүнге чедир 30 хонуктан орай эвесте девискээр соңгулда комиссиязынга киирер. Ооңбиле чергелештир кандидаттың дугайында бо Хоойлунуң 29-ку, 30-ги чүүлдеринге дүүштүр киирген сан-медээзинде өскерилгелерниң дугайында дыңнадыгны соңгулда комиссиязынга киирер.

Девискээр соңгулда комиссиязы күрүнеиң болгаш муниципалитеттиң чогуур органнарының деткимчези-биле кандидаттың дугайында сан-медээлерниң хыналдазын организастаар эргелиг.

2. Кандидаттарны деткиири-биле чыгган хол үжүүнүң үстүкү саны бо Хоойлунуң 31-ги чүүлүнүң 2-ги пунктузунда доктааттынган саны 15 хуудан ашпас турар ужурлуг.

3. Хол үжүү салган хуудустарны дугаарлааш, 50 арындан ашпас кылдыр папкаларга брошюра хевирлиг кылдыр көктээш, девискээр соңгулда комиссиязынга дужаар. Төлээлеткен кижиге азы кандидатка хол үжүү салган хуудустарны болгаш өске-даа документилерни, оларны хүлээп алганының ай, хүнүн болгаш шагын айытпышаан, хүлээп алганының дугайында бижимел бадыткалды тыпсыр.

4. Девискээр соңгулда комиссиязы документилерни хүлээп алган хүнден 5 хонуктуң дургузунда кандидаттар депшидилгезиниң чурумунуң бо Хоойлунуң негелделеринге дүүшкээн, а ол ышкаш хол үжүү салган хуудустарда сан-медээниң болгаш соңгукчуларның хол үжүүнүң, бо Хоойлуда айыттынган документилерни киирген кандидат бүрүзүнге хамаарыштыр дыңнадыгларның шынга дүүшкээн хынаар. Хыналдага участок соңгулда комиссияларының кежигүннерин, иштики херектер органнарының, юстицияның, шериг комиссариаттарының эксперт специалистерин хаара тудуп болур. Оларның үндүрген түңнелдери хол үжүү салган хуудустарда сан-медээни шынга дүүшпес деп санаарынга барымдаа болуп болур.

5. Девискээр соңгулда комиссиязы бүгү кандидаттарны деткип чыгган болгаш бүрүткедири-биле киирген соңгукчуларның хол үжүүнүң шынга дүүшкээн чүгүртү хынаар.

Кандидаттарны деткип чыгган хол үжүүнүң шынга дүүшкээнге чигзиниг тыптып келгенде, девискээр соңгулда комиссиязы оларны дагын катап хынаар эргелиг.

6. Хол үжүү салган хуудустарда бар, ынчалза-даа девискээр соңгулда комиссиязынга киирериниң бетинде кандидатты депшидип турар эгелекчилерниң уштуп каапканы (шыйып каапканы), ол дугайында тускай демдеглээни, хол үжүүн хынавас болгаш учеттавас.

7. Бир эвес хол үжүү салган хуудустарны хынап турда, чаңгыс ол-ла кижиниң чаңгыс ол-ла кандидатты деткээн элээн каш хол үжүү илерээн таварылгада, чүгле чаңгыс хол үжүүн шынга дүгжүп турар деп санаар.

8. Хол үжүүнүң ылап шынныын хынаары-биле комиссия кежигүннери хол үжүү чыыр хуудустарда хол үжүүн салган соңгукчуларны, оларны соңгулда комиссиязынче кыйгыртпайн, айтырар эргелиг.

9. Холунуң үжүүн хынап турар соңгукчуну комиссияның үштен эвээш эвес кежигүннери шуут дорт айтырар.

10. Ылап шын эвес салган хол үжүү деп:

бо Хоойлунуң 31 чүүлүн хажыдып долдуртурган хол үжүү салган хуудустарда хол үжүүн;

ук соңгулда округунуң соңгукчулары эвес соңгукчуларның хол үжүү, а ол ышкаш хол үжүү чыыр хуудустарда шынга дүүшпес сан-медээни айыткан хол үжүүн. Иштики херектер органының шынзылгазы барда, хол үжүүн шынга дүүшпес деп санаар;

негеттинип турар медээ-дыңнадыгларны шуптузун айытпаан хол үжүүн;

меге (мегелеп каан) хол үжүүн, а тодаргайлаарга, хол үжүү чыыр ол хуудуста айыттынган соңгукчу аңаа ат салбаан деп тодараттынган хол үжүүн меге деп санаар.

Бир эвес соңгукчу хол үжүү салган хуудуста хол үжүүн мээңии эвес деп тодараткан, ол дугайында протоколга бодунуң холу-биле ат салганда, ындыг хол үжүүн меге хол үжүү деп санаар. Айыттынган протоколду соңгулда комиссиязының үштен эвээш эвес кежигүннери бүзүредир.

Хол үжүүнүң шынга дүүшкээн хынап азы хол үжүүнүң санын санап турда, хол үжүүнүң шынга дүүшпези болгаш ук округтуң соңгукчузу эвес хамаатыга хамааржыр дээрзи тодараттынмаан болза, хол үжүү чыыр хуудусту долдуруп турда, частырыглар, эдилгелер болгаш былчак болу берген хол үжүүн шынга дүүшпес деп санаарынга барымдаа болбас.

11. Хынап турган хол үжүүнүң аразында шынга дүүшпес хол үжүүнүң үлүү 15 хуу болганда азы хол үжүүнүң саны хамаарышкан депутатты бүрүткээринге четпес болганда, соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээринден ойталаар.

33 чүүл. **Кандидаттарны бүрүткээри**

1. Соңгукчуларның кандидатты дет-

кээн, ылап шын деп санаттырган хол үжүүнүң болур-чогуур саны, депутатка кандидат кылдыр депшидеринге чөпшээрежип турарының болгаш бир эвес соңгуттурза, депутаттың эрге-байдалынга дүүшпес ажыл-чорудулгазын соксадырын хүлээнип ап турарының дугайында бижимел билдириишкин барда, хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээр.

2. Чаңгыс ол-ла кижини бирден хөй соңгулда округунга бүрүткээрин болдурбас.

3. Бир эвес кандидат элээн каш эгелекчилер-биле депшиттирген (ооң иштинде бодун боду депшиткен) болза, мындыг таварылгада ол эгелекчилерниң үгле чаңгызындан бодунуң туралааны-биле бүрүткедир. Мындыг байдалда элээн каш эгелекчилерниң хол үжүү чыгган хуудустарында соңгукчуларның хол үжүүн кадып түңневес.

4. Девискээр соңгулда комиссиязы соңгулда документилерин хүлээп алганының соонда, 5 хонуктан орай эвесте, соңгулда округунга кандидатты бүрүткээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр, чок-ла болза бүрүткээринден ойталаанының дугайында барымдаалыг шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг.

5. Соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң депшидип үндүргени кандидатты бүрүткеп турда, соңгулда комиссиязының чогуур шиитпиринге кандидатты хамаарышкан соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң депшидип үндүргенииң барымдаазын айтыр. Соңгукчуларның депшиткени кандидат бодунуң хамаарышпас эргебайдалының дугайында, чок-ла болза кандыг-бир хөй-ниити каттыжыышкынынга хамаарылгалыының дугайында медеглеп болур эргелиг.

6. Кандидатты бүрүткээринден ойталаан таварылгада хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы бир хонуктуң дургузунда кандидатка, чок-ла болза соңгукчунуң болгаш соңгукчулар бөлүүнүң, соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң төлээлеткен кижизинге соңгулда комиссиязының шиитпириниң хоолгазын, ойталаашкынның чылдагаанарын айытпышаан, тыпсыр ужурлуг. Кандидатты бүрүткээрин ойталаарынга соңгукчуларның кандидатты деткээн хол үжүүнүң саны четпээни, шынга дүүшпес хол үжүүнүң саны бо Хоойлуда доктаадып тургускан үлүгнү ашканы, соңгукчуларның хол үжүүн чыырының бо Хоойлунуң доктаадып тургусканы чурумун хажытканы, соңгулда фондузун тургузарының болгаш ооң акша-хөреңгилерин чарыгдаарының чурумун үрээни, а ол ышкаш бо Хоойлуда көрдүнген өске-даа үндезиннер барымдаа болур.

7. Бүрүткеткен кандидат бүрүзүнге бүрүткээниниң дугайында шынзыдылганы, бүрүткелди кылган ай, хүнүн болгаш шагын айытпышаан, тыпсыр. Девискээр соңгулда комиссиязынга бүрүткеткен кандидаттарның дугайында медээ-дыңнадыгны хамаарышкан соңгулда комиссиялары бүрүткээниниң соонда, 48 шактың дургузунда массалыг информация чепсектеринге дамчыдып бээр.

8. Девискээр соңгулда комиссиязының кандидатты бүрүткээриниң, чок-ла болза ону бүрүткээрин ойталаарының дугайында шиитпирин судка хомудап болур.

9. Кандидат кандыг-даа үеде, ынчалзажок бадылаашкын хүнүнге чедир 3 хонуктан орай эвесте, бодунуң кандидатуразын уштуп кааптып болур эргелиг.

10. Бир эвес бадылаашкын хүнүнде соңгулда округунга чаңгыс-даа бүрүткеткен кандидат артпаан таварылгада, хамаарышкан соңгулда комиссиязының шиитпирин езугаар кандидаттарны немей депшидерин база соңгулдаларның дараазында ажыл-хемчеглерин боттандырарыбиле ук соңгулда округунга соңгулдаларны дөрт айдан ажыг эвес хуусаага соңгаарладыр.

11. Бо үүлдүң 10 пунктузунда айыттынган байдалдар тургустунуп, ооң түңнелинде кандидат албадап турар байдалдар чок турда, бодунуң кандидатуразын ужулган, чок-ла болза ооң бүрүткелин бо Хоойлунуң 44 үүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр күш чок болдурганда, соңгулда комиссияларының соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттиреринге үндүрген чарыгдалдарын кандидаттан тыртар.

12. Бо Хоойлуда бүрүткеткен кандидатты бодунуң кандидатуразын уштурунче албадап турар байдалдар деп билигни кандидаттың Россия Федерациязының хамаатызы эрге-байдалын чидиргени, бүрүткеткен кандидаттың аар аарааны, чок-ла болза ооң чоок төрелдериниң (ада-иезиниң, ажы-төлүнүң, ашааның, кадайының) аар аарааны азы өлгени деп билзе чогуур.

13. Бир эвес бадылаашкын хүнүнде соңгулда округунга үгле чаңгыс бүрүткеткен кандидат артар болза, чаңгыс кандидатурага хамаарыштыр бадылаашкынны чорудар, бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның 50 хуузундан эвээш эвези ук кандидат дээш бадылаан болза, ону соңгуттурган деп санаар.

V эге.
БҮРҮТКЕТКЕН КАНДИДАТТАРНЫҢ ЭРГЕ-БАЙДАЛЫ

34 үүл. **Бүрүткеткен кандидаттарның дең эргелиг болуру**

Федералдыг хоойлунуң доктаадып тургусканы таварылгалардан аңгыда, бүрүткеткен бүгү-ле кандидаттар дең эргелиг болгаш дең хүлээлгелерлиг болур.

35 үүл. **Бүрүткеткен кандидаттарның ажыл-чорудулгазының магадылалдары**

1. Бүрүткеткен кандидаттың ажылдап, албан-хүлээлге күүседип турар бүдүрүлгезиниң, албан черииң, организацияның администрациязы, шериг кезээниң командири, иштики херектер органының удуртукчузу кандидатты девискээр соңгулда комиссиязының бүрүткээни хүнүнден соңгулдаларның ниити түңнелдерин албан езузу-биле парлаан хүнге чедир бүрүткеткен кандидаттың киргени билдириишкинине, рапортунга дүүштүр ону ажылындан, албан-хүлээлге күүселдезинден ол хуусааның дургузунда кандыг-даа хүнде, кандыг-даа шакта хостаар хүлээлгелиг.

2. Соңгулдаларны эрттирип турар үеде бүрүткеткен кандидат администрацияның (ажыл берикчизиниң) эгелээшкини-биле ажыл-албанындан үндүрткен азы ооң чөпшээрели чокта өске ажылче шилчиттирген туруп болбас.

3. Бүрүткеткен кандидаттың соңгулдаларынга киришкен үезин ниити күш-ажыл стажынче, кандидатка бүрүткедириниң мурнунда ажылдап турганы мергежилин езугаар киир бижиир.

4. Кожууннуң (көдээ районнуң), хоорайның прокурорунуң чөпшээрели чокта бүрүткеткен кандидатты кеземче херээнге онаап, тудуп хоругдап база судтуң шиитпири-биле онаар административтиг хемчегге онаап болбас. Кеземче херээнге онаарынга база тудуп хоругдаарынга чөпшээрелин бээрде, прокурор кандидаттың бүрүткелин боттандырган девискээр соңгулда комиссиязын дыңнадыр.

5. Бүрүткеткен кандидат бүзүреттинген кижилерни томуйлаар эргелиг. Айыттынган кижилерни девискээр соңгулда комиссиязы бүрүткээр. Бүзүреттирген кижилерниң бүрүткелин кандидаттың билдириишкинине болгаш бүзүреттирген кижи болурунга хамаатының бодунуң чөпшээрежип турарының дугайында билдириишкинине үндезилеп саадал чокка чорудар.

6. Бүзүреттирген кижилер соңгулда комиссиязындан шынзыдылганы алыр, суртаал болгаш бүрүткеткен кандидаттың соңгударынга идиглиг өске-даа ажылчорудулганы боттандырар. Бо үүлдүң 1 пунктузунда айыттынган хуусаада администрация (ажыл берикчизи) бүзүреттирген кижилерге оларның дилээн езугаар төлевир чок шөлээни бээр хүлээлгелиг. Бүзүреттирген кижилерни томуйлаан бүрүткеткен кандидаттар оларны кайы-даа үеде дедир кыйгыртыр эргелиг, ол дугайын соңгулда комиссиязынга дыңнадырга, комиссия ук бүзүреттирген кижилерге тывыскан шынзыдылганы күш чок болдурар. Бүрүткеткен кандидаттың бүзүреттирген кижилериниң саны 3-тен ашпас ужурлуг.

7. Бүзүреттирген кижилерниң бүрүн эргелери оларны томуйлаан бүрүткеткен кандидаттар бодунуң эрге-байдалын чидиргени-биле чергелештир доостур.

8. Соңгулда комиссиязы массалыг информация чепсектеринге соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаанындан бүрүткеткен кандидат эргелерин чидирер болгаш бүрүткеткен кандидаттың эрге-байдалдары-биле холбашкан хүлээлгелеринден хостадыр.

36 үүл. **Бүрүткеткен кандидаттарның дең эрге-байдалдыын хандырары**

1. "А" чергениң күрүне албан-дужаалын ээлеп турар бүрүткеткен кандидаттар боттарының албан-дужаал байдалының артык шыдалдыын ажыглаар эргези чок.

2. Күрүне азы муниципалитет албанында албан хаап турар, чок-ла болза массалыг информация чепсектеринде ажылдап турар бүрүткеткен кандидаттар соңгулдаларга киржип турар үезинде боттарының албан-ажыл хүлээлгелериниң күүселдезинден хостадыр, ооң дугайында дужаалдың (айтыышкынның) бүзүредип шынзыткан хоолгазың бүрүткеткен хүнүнден үш хонуктан орай эвесте девискээр соңгулда комиссиязынга киирер болгаш бодунуң албан-дужаал азы албан-ажыл байдалдарының артык шыдалдыын ажыглаар эргези чок.

3. Албан-дужаал болгаш албан-ажыл байдалының артык шыдалдыының ажыглалы-биле холбашкан дең соңгулда эргелериниң принциптериниң хажыдыышкынының даңзызын бо Хоойлунуң 28 үүлүнүң 5 пунктузунда доктаадып тургускан.

4. "А" чергениң күрүне албан-дужаалын ээлеп турар бүрүткеткен кандидат соңгулда мурнунуң суртаалын үгле албан-дужаал хүлээлгелериниң күүселдезинден хостуг үеде (шөлээ, дыштанып болгаш байырлал хүннери, дыштанылганың өске-даа хүннери) чорудар эргелиг. Бүрүткеткен кандидат бо Хоойлунуң 39 үүлүнүң 1 болгаш 2 пунктуларынга дүүштүр күрүнениң азы муниципалитеттиң телерадиокомпанияларының каналдарынга халас эфир үезин ажыглап турда, ук дүрүм күштүг болбас.

5. Журналистерге, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң редакцияларының албан-дужаалдыг кижилеринге, күрүнениң телерадиокомпаниязының албан-дужаалдыг кижилеринге болгаш чогаадыкчы ажылдакчыларынга, бир эвес айыттынган кижилер кандидаттар, чок-ла болза кандидаттарның бүзүреттирген кижилери болуп турар болза, массалыг информация чепсектерин дамчыштыр соңгулда кампаниязының чырыдылгазынга киржири хоруглуг.

6. Бүрүткеткен кандидат бо үүлдүң доктаадып тургусканы дүрүмнерин хажыдып үрээр болза, ындыг үүл ону бүрүткээн девискээр соңгулда комиссиязынга кандидатты бүрүткээриниң дугайында шиитпирни күш чок болдурарынга үндезин болур.

VI эге.
СОҢГУЛДАЛАРНЫ ЭРТТИРИП ТУРДА, СУРТААЛ

37 үүл. **Суртаал чорударынга эрге**

1. Федералдыг хоойлуларга болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр күрүне хамаатыларга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, политиктиг партияларга соңгулдалар чоруп турар үеде суртаалды хостуг чорударын хандырар.

2. Хамаатылар, хөй-ниити каттыжыышкыннары, политиктиг партиялар хоойлунуң чөпшээреп турар хевирлериниң болгаш арга-хоргаларының иштинге соңгулдаларга киржирин, бүрүткеткен кандыг-даа кандидат дээш база аңаа удур суртаалды чорудуп болур.

3. Бүрүткеткен кандидаттарга массалыг информация чепсектериниң дең байдалга ажыглалын магадылаар.

4. Соңгулдалар чоруп турар үеде массалыг информация чепсектерин дамчыштыр суртаалды массалыг ажылхемчеглерниң (хуралдар болгаш хамаатылар-биле ужуражылгалар, хөйнүң мурнунга дебаттар болгаш дискуссиялар, митингилер, демонстрациялар, чыскаалдар), суртаалдың парлалга материалдарын үндүрериниң база тарадырының, хоойлуда чөпшээреп турар өске-даа хевирлерниң аргазы-биле боттандырар. Бүрүткеткен кандидаттар массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чорудар бодунуң суртаалының хевирин болгаш шынарын бот-тускайлаң тодарадыр эргелиг.

5. Соңгулдалар чоруп турар үеде соңгулда комиссияларының бадылаар эргелиг кежигүннери, күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, ачыбуян чедирер организациялар, шажынчүдүлге каттыжыышкыннары, а ол ышкаш күрүне болгаш муниципалитет албандужаалдарын ээлеп турар кижилер, күрүне болгаш муниципалитет албанхаакчылары, боттарының албан-дужаал азы албан-хүлээлгелерин күүседип турар шериг албан-хүлээлгелиглер суртаалга киржип болбас.

6. Хөй-ниитиниң соңгулдаларга холбашкан үзел-бодалдарын айтырганының түңнелдерин чырыдып тура, массалыг информация чепсектери ону чоруткан организацияны, чоруткан үезин, айтыртткан кижилерниң санын, медээни чыгганының аргазын, айтырыгның чиге тодарадылгазын, болуп болгу дег алдаг-частырыгның статистиктиг үнелелин айтыр ужурлуг.

38 үүл. **Суртаалды чорударының хуусаалары**

1. Соңгулда мурнунуң суртаалы кандидатты бүрүткээн хүнден эгелээр база соңгулдалар хүнүнге чедир бир хонук артканда, тик шакта доостур.

2. Бо Хоойлунуң 39 үүлүнүң 1 кезээнде айыттынган массалыг информация чепсектеринге соңгулда мурнунуң суртаалы кандидаттарның бүрүткелин доозуп база эфир үезин болгаш парлалга шөлүн хуваап үлээр сорулга-биле кандидаттарның аразынга дугаар тыртарын чоруткан соонда, ынчалза-даа соңгулдаларга чедир 25 хонуктан орай эвесте, эгелээр.

3. Бо Хоойлунуң 39 үүлүнүң 1 пунктузунда айыттынмаан массалыг информация чепсектеринге соңгулда мурнунуң суртаалы кандидат биле массалыг информация чепсээниң аразында чардынган керээге дүүштүр кандидатты бүрүткээн хүнден эгелеп болур.

4. Бо Хоойлуда доктаадып тургускан чурумга дүүштүр мооң мурнунда соңгулда комиссияларының турар черинден дашкаар черлерге азып, дерип турган суртаалдың парлалга материалдарын бадылаашкын хүнүнде биеэги черлеринге хевээр арттырар.

5. Бадылаашкын хүнүнге чедир үш хонуктуң дургузунда, а ол ышкаш бадылаашкын хүнүнде массалыг информация чепсектери хөй-ниитиниң соңгулдалар-биле холбашкан үзел-бодалдарын айтырганының түңнелдерин, соңгулдалар түңнелдерин прогнозтаан болгаш соңгулдалар-биле холбашкан өске-даа шинчилелдериң түңнелдерин парлап чырыдарын болдурбас.

39 үүл. **Кандидаттарның массалыг информация чепсектерин ажыглаарының ниити негелделери**

1. Тургузукчулары күрүне база муниципалитет органнары, организациялар, албан черлери болуп турар, чок-ла болза долузу-биле азы кезик-чамдыызы-биле тус чер бюджединиң акша-хөреңгилериниң азы тус чер бот-башкарылга органнарының акша-хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырып турар массалыг информация чепсектери, а ол ышкаш массалыг информацияның өске чепсектеринге көөрде, тус чер бюджединче үндүрүглер болгаш албан төлээр төлевирлер төлээриниң талазы-биле чиигелделерлиг массалыг информация чепсектери бүрүткеткен кандидаттарга соңгулда мурнунуң суртаалын дең байдалдыг чорударын хандырар ужурлуг.

2. Бо үүлдүң 1 пунктузунга хамаарышпайн турар массалыг информация чепсектери бүрүткеткен кандидаттарга эфир үезин, парлалга шөлүн керээ үндезининге бээр эргелиг. Бүрүткеткен кандидаттар эфир үезиниң база парлалга шөлүнүң төлевирин чогуур соңгулда фондуларындан дең байдалдыг боттандырар ужурлуг.

40 чүүл. **Массалыг информацияның электроннуг чепсектерин дамчыштыр суртаал чорударының негелделери**

1. Бүрүткеткен кандидаттар бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 кезээниң дүрүмнеринге чагыртып база соңгулдалар эртип турар девискээрге телерадио дамчыдылгаларны боттандырып турар телерадиокомпанияларның каналдарынга эфир үезин дең байдалдарга халас алыр эргелиг. Соңгулда мурнунуң суртаалын чорударынга халас эфир үезиниң ниити хемчээли дамчыдылгаларның ниити үезиниң дөрттүң бир кезиинден эвээш эвес болур ужурлуг. Кандидаттарга үлеп хувааган халас эфир үезин теле- болгаш радиопрограммаларны чоннуң эң сонуургап көөр, дыңнаар үезинде бээр. Дамчыдылгаларның үезин бүрүткеткен кандидаттарның аразынга дең үндезинге үлеп чорудар. Девискээр соңгулда комиссиязы хамаарышкан телерадиокомпанияның төлээлериниң киржилгези-биле эфир үезиниң үлелгезин дугаар тыртар аргабиле чорудар. Дугаар тыртарынга бо Хоойлунуң 26 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган кижилер киржир эргелиг. Дугаар тыртканының түңнелдерин соңгулда комиссиязының протоколу-биле долдурар.

2. Телерадио дамчыдылга организацияларының каналдарынга үндүрүп берип турары халас эфир үезиниң ниити хемчээлиниң үштүң бир кезиин бүрүткеткен кандидаттарга өске кандидаттар-биле кады дискуссияларны, "төгерик столдарны", кады ажылдажылганың ындыг чергелиг өске-даа суртаал хемчеглерин эртиреринге тускайлаар. Халас эфир үезиниң бо үлүүнүң ажыглалынга бүрүткеткен бүгү кандидаттар дең үндезинге киржир ужурлуг.

3. Бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 пунктузунуң дүрүмнеринге чагыртып турар телерадио дамчыдылгалар организацияларының каналдарынга халас эфир үезиниң хуусаазы бадылаашкынга чедир 20 хонук артканда эгелээш, бадылаашкын хүнүнге чедир бир хонук артканда, ажыл хүннеринде доостур.

4. Бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган телерадиокомпаниялар соңгулда мурнунуң суртаалын төлевирлиг үндезинге чорударынга эфир үезин бүрүткеткен кандидаттарга курлавырлаар ужурлуг. Айыттынган эфир үезин хамаарышкан кандидатка керээ үндезинге төлевир-биле ооң негээнин езугаар бээр. Төлевириң хемчээли бүрүткеткен бүгү кандидаттарга чаңгыс аай дөмей болур болгаш ону кандидатты депшиткен хүнден орайтатпайн, парлаар. Курлавырлаттынып турар эфир үезиниң ниити хемчээли бо чүүлдүң 1 пунктузунга дүүштүр халаска үндүрүп берип турар эфир үезиниң ниити хемчээлинден канчап-даа эвээш эвес болур ужурлуг.

5. Телерадиокомпанияларның бүрүткеткен кандидаттарга халас эфир үезин бергени-биле холбашкан чарыгдалдарны ук телерадиокомпанияларның агар бюджет акшаландырыышкынының күселибиле дуглаар.

6. Соңгулдалар-биле холбашкан теле- болгаш радиопрограммаларны, а ол ышкаш бүрүткеткен кандидаттарның чугаазын бараанар болгаш ачы-дуза рекламазы-биле азы реклама бүдүш-шынарлыг өске-даа медээлер-биле үзе кирип болбас.

7. Кандидаттарның соңгулда мурнунуң ажыл-хемчеглерин чорутканының дугайында телерадиопрограммаларның информастыг дыңнадыгларын чүгле аңгы бөлүк-биле айыттынган программаларның эгезинге тайылбыр чокка бээр ужурлуг.

8. Соңгулда мурнунуң суртаалы шынарлыг телерадиопрограммаларны эфирже видео- база үн бижидилгелиг үндүрер, ол бижидилгелерни телерадиопрограммаларның эфирже үнген хүнүнден 6 айның дургузунда шыгжаар.

41 чүүл. **Массалыг информацияның парлалга чепсектерин дамчыштыр суртаалды чорударының негелделери**

1. Бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 пунктузунга чагырткан болгаш соңгулдалар эртип турар девискээрде тараттынып турар солун, сеткүүлдер, күрүне эргечагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының чүгле албан езузунуң медээлерин болгаш материалдарын, нормативтиг болгаш өске-даа актыларны парлаары-биле үндезилеп тургузуп алганы парлалга үндүрүлгелеринден аңгыда, кандидаттарга оларның материалын парлаар парлалга шөлүн бээр ужурлуг.

2. Бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 пунктузунга хамааржып турар солун, сеткүүлдер редакциялары соңгулдаларга чедир 20 хонук арткан үеде халас парлалга шөлүн бээр.

3. Солун, сеткүүлдер редакцияларының боттарының амгы бюджет акшаландырыышкынының күсели-биле халаска бергени парлалга шөлүнүң эң кудуку ниити хемчээли бо чүүлдүң 2 пунктузунда тургускан үеде солун, сеткүүлдүң неделяда үндүрүлгезиниң ниити шөлүнүң 10 хуузундан эвээш эвес болур ужурлуг.

4. Төлевирлиг парлалга шөлүн бүрүткеткен кандидатка керээ үндезининге бээр. Солун, сеткүүлдер редакцияларының курлавырлааны төлевирлиг парлалга шөлүнүң хемчээли халаска үндүрүп берген парлалга шөлүнүң ниити хемчээлинден эвээш эвес, ынчалза-даа ону ийиден хөй катап ашпайн турар болур ужурлуг.

5. Тускайжыттынган парлалга үндүрүлгелери (уруглар солун, сеткүүлдери, техниктиг, эртем болгаш өске-даа үндүрүлгелер) соңгулда кампаниязынга шуут киришпес дээн болза, олар кандыг-даа суртаал материалдарын парлаарындан ойталап болур.

6. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда дүрүмнер бүрүткеткен кандидаттарның үндезилеп тургускан солун, сеткүүлдеринге хамаарышпас.

42 чүүл. **Соңгулда мурнунуң суртаалын массалыг хемчеглер дамчыштыр чорударының негелделери**

1. Күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары соңгулда мурнунуң хуралдарын болгаш соңгукчулар-биле ужуражылгаларны, хөйнүң мурнунга дебаттарны болгаш дискуссияларны, демонстрацияларны болгаш чыскаалдарны организастаарынга, ук массалыг хемчеглерни эрттирип турда, айыыл чок чорукту хандырарынга бүрүткеткен кандидаттарга дуза чедирер хүлээлгелиг. Россия Федерациязының улус-чоннарының культура байлактарының онза үнелиг объектилериниң Күрүне даңзызынче кирген бажың-балгатты болгаш тудугдериглерни ук сорулгаларга ажыглаарын болдурбас.

2. Бүрүткеткен кандидаттарның, оларның бүзүреткен кижилериниң соңгукчулар-биле ужуражылгаларын эрттиреринге бажың-балгатты үндүрүп бээриниң дугайында билдириишкинни күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары билдириишкинни киргенинден үш хонуктуң дургузунда сайгарып көөр. Митингилер, демонстрациялар болгаш чыскаалдар организакчыларының дыңнадыын тус чер бот-башкарылга органнары Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр сайгарып көөр.

3. Соңгулда комиссияларының киирген чагыын езугаар массалыг хемчеглерни чорударынга таарымчалыг, күрүне азы муниципалитет өнчүзүнге, күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның өнчүзүнге хамааржып турар бажың-балгаттарны соңгулда комиссиязының доктаатканы үезинде бүрүткеткен кандидаттарның база оларның бүзүреттирген кижилериниң соңгукчулар-биле ужуражырынга ажыглаары-биле халаска үндүрүп бээр. Бир эвес айыттынган бажың-балгатты бүрүткеткен кандидаттарның бирээзинге массалыг хемчеглерни чорударынга берген таварылгада, бажың-балгаттың ээзи өске кандидатка ук бажың-балгатты бээринден ойталаар эргези чок. Массалыг ажыл-хемчеглерни эрттирип турда, соңгулда комиссиялары бүрүткеткен кандидаттарга дең арга-шинекти бээр ужурлуг.

4. Соңгукчулар-биле ужуражылгаларны, хуралдарны, митингилерни, хөйнүң мурнунга дебаттарны болгаш соңгулда мурнунуң ындыг хевирлиг өске-даа массалыг хемчеглерин чорудары-биле бүрүткеткен кандидаттар хамаатыларга болгаш организацияларга хамааржыр бажың-балгатты база оран-саваны керээ үндезинге хөлезилээр эргелиг.

5. Бүрүткеткен кандидаттарның, оларның бүзүреттирген кижилериниң шериг албан-хүлээлгелиг соңгукчулар-биле ужуражылгаларын шериг кезээниң девискээринден дашкаар черге эрттирер.

Кандидаттарның шериг албан-хүлээлгелиг соңгукчулар-биле ужуражылгаларын шериг кезээниң девискээринден дашкаар черге эрттирип турда, бүгү кандидаттарга дең байдалды хандырар.

43 чүүл. **Парлаан суртаал материалдарын тарадырының негелделери**

1. Бүрүткеткен кандидаттар, соңгулда каттыжыышкыннары, соңгулда блоктары суртаалдың парлаан материалдарын үндүрер эргелиг. Парлаан суртаал материалдарының экземплярларын азы оларның хоолгаларын кандидатты бүрүткээн девискээр соңгулда комиссиязынга, оларны тараткаңы хүнден 3 хонуктан орайтатпайн, киирер ужурлуг.

2. Парлаан суртаал материалдарынга ук материалдарны кылып белеткээн организацияларның адын болгаш адрестерин (кижилерниң фамилиязын, адын, адазының адын база чурттап турар черин), ындыг материалдарны кылырынга чагыг киирген организацияларның адын (фамилия, ады, адазының ады), а ол ышкаш ук материалдарның тиражының болгаш оларны үндүргенииң ай, хүнүнүң дугайында медээни айтыр. Айыттынган информация чок соңгулда мурнунуң парлаан суртаал материалдарын тарадыры хоруглуг.

3. Бажың-балгаттарга, тудуг-дериглеринге болгаш өске-даа объектилерге парлаан суртаал материалдарын чүгле айыттынган объектилериниң ээлериниң азы өнчү ээлериниң чөпшээрели-биле азып чыпшырар. Айыттынган материалдарны тураскаалдарга, обелискилерге, төөгү, культура болгаш архитектура талазы-биле онза үнелиг бажың-балгаттарга, тудуг-дериглерге, а ол ышкаш бадылаашкын чорудар черлерге база ындыг черлерже кирер эжиктерге азарын хоруур.

4. Девискээр соңгулда комиссиязының киирген санал-оналы-биле тус чер бот-башкарылга органнары соңгулдаларга чедир 30 хонуктан орай эвесте соңгулда участоктарының девискээрлериниң бүрүзүнге парлаан суртаал материалдарын азарынга база чыпшырарынга тускай черлерни үндүрүп бээр, ындыг черлер соңгукчуларның баар-кээринге таарымчалыг болгаш ында азып чыпшырган материалдарны номчуурунга эптиг болур ужурлуг. Хамаарышкан округтан бүрүткеткен кандидат бүрүзүнге парлаан суртаал материалдарын азарынга азы хырбалап чыпшырарынга дең шөлдү үндүрүп берген турар ужурлуг.

5. Суртаалдың меге материалдарын, чок-ла болза бо чүүлдүң 2 пунктузунда айыттынган информацияны киирбээн суртаалдың парлаан материалдарын тараткаңының дугайында девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларын дыңнатканда, олар ук ажыл-чорудулганы соксадыры-биле хемчеглерни алыр болгаш хоойлу-дүрүмге удур суртаал ажыл-чорудулгазын соксадыр база соңгулда мурнунуң хоойлу-дүрүмге дүүшпес суртаал материалдарын хавырар дугайында негелдени хоойлу-дүрүм камгалаар болгаш өске-даа органнарга тургузар эргелиг.

44 чүүл. **Соңгулда мурнунуң суртаалын чорудар эргениң соора ажыглалын болдурбазы**

1. Девискээр-даа, участок-даа соңгулда комиссиялары соңгулда мурнунуң суртаалын чорударының доктааттынган чурумунуң сагылгазын контрольдаар.

2. Суртаалды чорудуп тура, массалыг информацияның хостуун соора ажыглаарын: социал, сөөк-язы, национал болгаш адаан-өжээнни өөскүдүп турар, эрге-чагырганы эжелеп алырынче, конституссчу тургузугнуң үндезиннерин күш-биле өскертиринче болгаш күрүнениң бүдүн-бүрүн чоруун үрээринче, дайын-чааны пропагандалаарынче кыйгырып турар суртаалды, массалыг информацияның хостуун соора ажыглаар болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазында хораан өске-даа хевирлерни нептередирин болдурбас.

3. Кандидаттар болгаш оларның төлээлеткен кижилери, а ол ышкаш соңгулда мурнунуң суртаалынга дорт болгаш доора киржилгелиг организацияларның соңгукчуларны хээлилээр: организастыг ажылды (соңгулда участоктарынга дежурныйлаашкын, соңгукчуларның хол үжүүн чыыры, суртаал ажылы) күүсеткени дээрден башка, оларга акша-хөреңгилерни, белектерни болгаш өртек-үнелиг өске-даа чүүлдерни тыпсыр, бараанарны чиигелделиг садар, парлаан, а ооң иштинде чурук кааспалгазы, соңгулда кампаниязынга тускай белеткеп кылган материалдар болгаш хөрек демдектеринден аңгыда, кандыг-даа бараанарны халас тарадыр, а ол ышкаш төлевир чок азы чиигелделиг ачы-дуза чедирери хоруглуг. Кандидаттар, оларның төлээлеткен кижилери, өске-даа кижилер болгаш организациялар соңгулда мурнунуң суртаалын чорудуп тургаш, акша-хөреңгилер, өртек-үнелиг саазыннар (ооң иштинде соңгулдаларның түңнелдеринбиле) болгаш өске-даа материалдыг кежиктерни, а ол ышкаш федералдыг хоойлуларда көрдүнмээн ачы-дуза чедирер эргези чок.

4. Бүрүткеткен кандидаттар, бүзүреттирген кижилер оларны бүрүткээн үеден соңгулдаларның түңнелдерин парлаан үеге чедир ачы-буян чедирер ажылчорудулганы, ооң иштинде кандидаттың депшиттиргени соңгулда округундан дашкаар чорудар эргези чок.

5. Бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектери соңгулда кампаниязынга киржип тура, бүрүткеткен кандидатка соңгулда мурнунуң суртаалының хуусаазы доозулгуже чедир ооң ат-алдарын, төлептиг чоруун азы ажылхерекчи репутациязын камгалаар талазыбиле удурланыышкынын азы өске-даа тайылбырын берип шыдавас хире болза, олар бүрүткеткен кандидаттың ат-алдарынга, төлептиг чоруунга азы ажылхерекчи репутациязынга хора чедирип болгу дег медээни тараткан массалыг информация чепсектери соңгулда мурнунуң суртаалын чорударының хуусаазы доозулгуже чедир бүрүткеткен кандидатка бодунуң ат-алдарын, төлептиг чоруун азы ажыл-херекчи репутациязын камгалаар талазы-биле удурланыышкынны азы өске-даа тайылбырны кылыр арганы бербээни массалыг информацияның ук чепсектерин суд харыысалгазынга онаарының үндезини болган туруп болур.

6. Бүрүткеткен кандидат, соңгулда каттыжыышкыны, соңгулда блогу бо чүүлдүң 2 пунктузун хажыткан таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы, өске органнар, организациялар болгаш хамаатылар кандидатты бүрүткээнин күш чок болдурарының дугайында негелдени бо Хоойлуга дүүштүр судка киирер эргелиг. Бүрүткеткен кандидат соңгулда мурнунуң суртаалын чорударының өске чурумнарын үрээн таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы бүрүткеткен кандидатты бодунуң шиитпири-биле сагындырар, чок болза хоойлу-дүрүм камгалаар болгаш өске-даа чогуур органнарга хоойлу-дүрүмге дүүшпес суртаал ажыл-чорудулгазын соксадырының дугайында айтырыгны тургузар, а болур-чогуур барымдаа-үндезиннер барда, кандидатты бүрүткээриниң дугайында шиитпирни күш чок болдурар эргелиг.

VII эге.
СОҢГУЛДАЛАРНЫ АКШАЛАНДЫРАРЫ

45 чүүл. **Соңгулдаларга белеткелди болгаш оларны эрттирерин саң-хөө-биле хандырары**

1. Соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле соңгулда комиссияларының чарыгдалдарын тус чер бюджединиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле боттандырар.

Тус чер бюджединден үндүрүп берген акша-хөреңги четпейн барган таварылгада Тыва Республиканың күрүне эргечагыргазының органнары тус чер бюджединче тускай сорулгалыг акша-хөреңгилерни немей үндүрүп бээрин хандырар.

2. Айыттынган чарыгдалдарны хамаарышкан тус чер бюджединге аңгы одуруг-биле айтыр болгаш оларны долу хемчээлбиле акшаландырар чарыгдалдарның даңзызынче киирер.

3. Соңгулдаларны эрттиреринге үндүрген акша-хөреңги соңгулдаларны томуйлаан хүнден он хонуктуң дургузунда девискээр соңгулда комиссиязының эргезинге кирген турар, девискээр соңгулда комиссиязы ук акша-хөреңгилерни беш хонуктуң дургузунда участок соңгулда комиссияларының аразынга үлээр.

4. Бир эвес саң-хөө акша-хөреңгилери девискээр соңгулда комиссиязының эргезинге айыттынган хуусаада кирбээн таварылгада чогуур чарыгдалдарны банкыларның ук соңгулда комиссиязынга конкурс үндезинге бергени чээлилериниң күсели-биле төлээр. Ынчаарга берип болгу дег саң-хөө акша-хөреңгилериниң хемчээли мооң мурнунда ындыг чергелиг соңгулдаларны белеткээринге база эрттиреринге чарыгдаан акша-хөреңгилер дугайында муниципалитет тургузуунуң соңгулда комиссиязының отчедунда айыттынган түңнү ашпас ужурлуг.

5. Чээли акша-хөреңгилерин өре хүлээлгелери кылдыр алган тус чер бот-башкарылгазының органы девискээр соңгулда комиссиязынга берген чээли акша-хөреңгилерни эгидерин база оларны ажыглааны дээш хуу төлевирин муниципалитет тургузуунуң бюджединиң акша-хөреңгизинден ийи чылдан ара чокта, бир эвес оон кыска хуусаа чогуур хоойлуда (нормативтиг эрге-хоойлу актызында) көрдүнмээн болза, боттандырар. Айыттынган соңгулдаларны эрттирген чылдың соонда дараазында чылдың бюджедин бадылап турда, тус чер бот-башкарылгазының хамаарышкан төлээлекчи органы ук чээлилерниң төлевирин тус чер бюджединге аңгы одуруг-биле көөр хүлээлгелиг. "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң, бо Хоойлунуң күжүнге даянып алгаш, чээлилерни эгидерин магадылал бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп албайн магадылаар.

6. Соңгулда комиссияларының даргалары саң-хөө акша-хөреңгилериниң тускай сорулгага ажыглалы дээш, соңгулда комиссиязының саң-хөө айтырыгларының талазы-биле хүлээп алганы шиитпирлеринге саң-хөө отчеттарының болгаш документилериниң дүүшкээ дээш харыысалгалыг болур.

46 чүүл. **Кандидаттарның соңгулда фондулары, оларны тургузарының база ук фондуларның акша-хөреңгилерин чарыгдаарының чуруму**

1. Кандидаттар соңгулда кампаниязын акшаландырары-биле боттарының соңгулда фондуларын, бо Хоойлунуң 26 чүүлүнге дүүштүр ук кандидаттарны деткиирингге соңгукчуларның хол үжүүн чыырының дугайында девискээр соңгулда комиссиязының бижимел дыңнадыының соонда тургузар хүлээлгелиг. Соңгулда мурнунуң суртаалын акшаландырарыбиле бүрүткеткен кандидаттар боттарының соңгулда фондуларының ажык агар санын ажыглаарын уламчылаар.

2. Кандидаттарның фондулары дараазында айыттынган акша-хөреңгилерниң күсели-биле:

кандидаттың бодунуң хууда акша-хөреңгизи;

кандидатты депшидип үндүрген соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң оларга тускайлап үндүрүп берген акша-хөреңгизи;

хамаатыларның болгаш юридиктиг эргелиг черлериң эки тура ачы-дуза салыышкыннары;

бадылаашкын хүнүнге чедир 10 хонуктан орай эвес хуусаада девискээр соңгулда комиссиязының бүрүткеткен кандидатка үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле тургустунган туруп болур.

3. Кандидаттың бодунуң хууда акша-хөреңгилериниң үстүкү хемчээли соңгулдаларны томуйлаан хүнде федералдыг хоойлу-биле доктааттынган турган ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлинден 250 катаптан хөй эвес болур ужурлуг.

4. Кандидатты депшидип үндүрген соңгулда каттыжыышкынының, соңгулда блогунуң оларга тускайлап үндүрүп берген акша-хөреңгизиниң үстүкү хемчээли соңгулдаларны томуйлаан хүнде федералдыг хоойлу-биле доктааттынган турган ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлинден 250 катаптан хөй эвес болур ужурлуг.

5. Хамаатының эки тура ачы-дуза салыышкыннарының үстүкү хемчээли соңгулдаларны томуйлаан хүнде федералдыг хоойлу-биле доктааттынган турган ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлинден 50 катаптан хөй эвес болур ужурлуг.

6. Юридиктиг эргелиг черлериң эки тура ачы-дуза салыышкыннарының үстүкү хемчээли соңгулдаларны томуйлаан хүнде федералдыг хоойлу-биле доктааттынган турган ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлинден 500 катаптан хөй эвес болур ужурлуг.

7. Кандидаттың соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизинден бүгү чарыгдалдарының үстүкү хемчээли соңгулдаларны томуйлаан хүнде федералдыг хоойлу-биле доктааттынган турган ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлинден 2000 катаптан хөй эвес болур ужурлуг.

8. Кандидаттарның соңгулда фондуларынче даштыкы күрүнелерниң, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, хамааты эрге чок кижилериң, бүгү-делегей организацияларының, даштыкыдан киржилгелиг Россияның юридиктиг эргелиг черлериниң, бир эвес оларның устав капиталында даштыкы киржилгениң үлүү 30 хуу ажып турар болза, 18 хар четпээн хамаатыларның, күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының, күрүне база муниципалитет албан черлериниң болгаш организацияларының, устав капиталында күрүне азы муниципалитет үлүү 30 хуу ажып турар юридиктиг эргелиг черлериң, а ол ышкаш үндүрүглер болгаш чыылдалар төлээрде чиигелделиг шериг кезектериниң, хоойлудүрүм камгалаар органнарның, ачы-буян организацияларының, шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының, а ол ышкаш адын адаваан ачы-дуза чедирикчилериниң талазындан ачы-дуза киирерин болдурбас.

9. Бир эвес кандидаттың соңгулда фондузунче юридиктиг эргелиг черлерден болгаш кижилерден кирген эки тура ачы-дуза салыышкынының хемчээли бо Хоойлуда доктаадып тургускан кызыгаарны ажып турар, чок-ла болза ындыг салыышкынны ачы-дуза чедирер эрге чок кижилер киирген таварылгада доктаадып тургустунган хемчээлден ажып турар түңнүң шуптузун азы кезик-чамдыызын ол кижилерге эгидип бээр болгаш эгиткениниң чылдагаанын айтыр.

10. Соңгулда фондузун тургузуп турар бүгү акша-хөреңгилерни Россия Федерациязының Ажаалга банкызының Тыва банкының салбырында тускай агар санче шилчидер. Ук агар санны кандидат девискээр соңгулда комиссиязының чөпшээрелин езугаар ажыдар.

Айыттынган агар санны ажыдарының болгаш чорударының, соңгулда фондуларының акша-хөреңгилериниң учедун болгаш отчедун чорударының чурумун Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың Национал банкызының чөпшээрешкени-биле доктаадып тургузар.

11. Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин ону тургускан кандидаттар таарыштыр ажыглаар эргелиг.

47 чүүл. **Соңгулда фондуларының тускай сорулгалыы**

1. Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин тускай сорулгаларга ажыглаар. Оларны чүгле соңгулда кампаниязының чорудулгазы-биле холбашкан чарыгдалдарны дуглаарынга ажыглаар.

2. Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин дараазында сорулгаларга ажыглап болур:

а) кандидаттың депшидилгезин деткиирингге хол үжүүнүң чыылдазынче угланган организас-техниктиг хемчегларни саң-хөө-биле хандырары;

б) соңгулда мурнунуң суртаалы;

в) соңгулда кампаниязының чорудулгазы-биле дорт хамаарышкан ажылды Россия Федерациязының хамаатызының күүсеткени (ачы-дузаны чедиргени) дээш күш-ажыл төлевири;

г) бажың-балгат, дериг-херексел хөлезини, сургакчылаашкын чарыгдалдарының, харылзаа ачы-дузазының төлевири, канцелярия бараанарын садып алыры болгаш соңгулда кампаниязының чорудулгазы-биле дорт холбашкан өске-даа чарыгдалдарны төлээри.

48 чүүл. **Соңгулда фондуларындан аңгы черлерден соңгулда кампаниязын акшаландырарын хорууру**

1. Хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг черлер кандидаттың соңгуттурарынга идиглиг ажыл-чорудулгага саң-хөө деткимчезин чүгле чогуур соңгулда фондуларын дамчыштыр кылыр эргелиг.

2. Юридиктиг эргелиг черлерге, оларның салбырларынга, төлээ черлеринге болгаш өске-даа салбырларга соңгулдалар-биле дорт-даа, доора-даа холбашкан халас азы хөлүн эрттир чавызаткан өртектерге ажылдарны кылыры, ачы-дузаны чедирери, бараанар сайгарары хоруглуг.

3. Хамааты амы-хуузунда эки тура-биле кандидаттың соңгулда кампаниязы-биле холбашкан ажылдарны, ачы-дузаны халас кылыр, чедирер эргелиг.

4. Хол үжүү чыыр, соңгулда мурнунуң суртаалын чорудар ажылдарның, соңгулда кампаниязын чорударының талазы-биле өске-даа ажыл-хемчеглерниң төлевирингге кандидаттың соңгулда фондузунче кирген акша-хөреңгилерден өске саңхөөнү ажыглаары хоруглуг. Бир эвес кандидат хол үжүүнүң чыылдазы азы соңгулда мурнунуң кампаниязы чоруп турар үеде бодунуң соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилеринден аңгыда, акша-хөреңгини ажыглаан болза, девискээр соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээриниң дугайында бодунуң шиитпирин күш чок болдурар эргелиг. Бир эвес айыттынган хажыдыышкыннар соңгулдаларның түңнелдерин парлаанының соонда илерээн таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы кандидаттың соңгуттурганын күш чок деп санаарының дугайында негелдени судче киирер эргелиг.

49 чүүл. **Кандидаттарның соңгулда кампаниязының акшаландырыышкынын ажык-чарлыг болдурары**

1. Кандидаттың соңгулда фондузунуң агар санын тудуп турар банк девискээр соңгулда комиссиязының негээнин езугаар 7 хонукта бирден эвээш эвес катап айыттынган соңгулда комиссиязынга ук кандидаттың агар санында акша-хөреңгилериң чарыгдалының болгаш ынаар кирген акша-хөреңгилериң дугайында медээ-дыңнадыгны киирер хүлээлгелиг.

2. Девискээр соңгулда комиссиязы кандидаттарның соңгулда фондуларының акша-хөреңгилерин хевирлээриниң болгаш чарыгдаарының чурумунуң контролюн боттандырар.

3. Банкыларның бергени сан-медээлерге үндезилеп, девискээр соңгулда комиссиязы өйлеп-өйлеп массалыг информация чепсектеринге соңгулда фондуларынче акша-хөреңгилериң кириишкинин болгаш оларны чарыгдаанының дугайында дыңнадыгны парладырыбиле чорудар. Айыттынган дыңнадыгларны үштен эвээш эвес катап бээр: кандидатты бүрүткээн хүнде, соңгулдаларга чедир 15 болгаш 5 хонук артканда. Бо Хоойлунуң 39 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган массалыг информация чепсектери ук дыңнадыгларны ону алган хүнден үш хонуктуң дургузунда оларның агар акшаландырыышкынының акша-хөреңгилериниң күсели-биле парлаар хүлээлгелиг.

50 чүүл. **Тускай соңгулда агар саннары-биле саң-хөө операцияларын соксадыры**

1. Соңгулда фондуларын акшаландырары-биле ажыткан тускай түр агар саннар-биле бүгү саң-хөө операцияларын соңгулдалар хүнүнде соксадыр. Кандидаттың дилээни-биле девискээр соңгулда комиссиязы мооң мурнунда чоруттунган чарыгдалдарны төлээри-биле саң-хөө операцияларын чорударының хуусаазын узадып болур.

2. Хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязының айтыышкынын езугаар кандидаттарның ажытканы, бүрүткетпээн азы бо Хоойлуга дүүштүр бүрүткелин күш чок болдурган түр үениң тускай агар саннары-биле саң-хөө операцияларын банкылар соксадыр.

51 чүүл. **Соңгулда фондуларының арткан акша-хөреңгилери**

1. Кандидат тускай агар саннарда чарыгдаттынмайн артып калган акша-хөреңгилериң артыын ачы-дуза салыышкынын болгаш акша шилчидиишкинин боттандырган организацияларның база кижилериң агар саннарынче оларның киирген акша-хөреңгилеринге дең-дески кылдыр шилчидер.

2. Соңгулдалар хүнүнден 30 хонук эрткенде, банк муниципалитет тургузуунуң соңгулда комиссиязының бижимел айтыышкынын езугаар ол комиссияның агар санынче акша-хөреңгилериң аңаа хамааржыр үлүүн кандыг-даа чугаа чокка шилчидип бээр хүлээлгелиг. Кандидаттың тускай агар санында артып калган өске акша-хөреңгилерни соңгулда хүнүнден 60 хонук эрткенде, девискээр соңгулда комиссиязының бижимел айтыышкынын езугаар банк муниципалитет тургузуунуң бюджединиң орулгазынче шилчидер.

52 чүүл. **Кандидаттарның саң-хөө отчеттары**

1. Кандидат бодунуң соңгулда фондузунуң хемчээлиниң болгаш ону хевирлээниниң үндезиннериниң дугайында, а ол ышкаш бүгү чарыгдалдарның дугайында отчеттарны девискээр соңгулда комиссиязынга дараазында хуусааларда киирер:

кандидатты бүрүткээнде;

соңгулда фондузунче акша-хөреңгилерниң кириишкинин болгаш оларны чарыгдаанын бадыткап турар баштайгы бүгү саң-хөө документилерин соңгулдаларның түңнелдерин парлаан соонда, 30 хонуктан орай эвесте.

2. Кандидаттың саң-хөө отчедунуң үлегер-майыын федералдыг хоойлуларга дүүштүр кожуун, хоорай чагыргаларының саң-хөө органнары тургузар.

3. Кандидаттарның саң-хөө отчеттарының хоолгаларын, оларны алган хүнден 3 хонуктан орайтатпайн, девискээр соңгулда комиссиязы массалыг информация чепсектеринге дамчыдар.

53 чүүл. **Соңгулда фондулары-биле холбаштыр саң-хөө операцияларынга үндүрүг онаарының онзагай талалары**

Соңгулда фондуларының акша-хөреңгилеринге, эки тура ачы-дуза салыышкыннарынга база айыттынган фондуларже өске-даа акша шилчидилгелеринге, а ол ышкаш айыттынган фондуларның акша-хөреңгилеринден чарыгдалдарга үндүрүг онаарының чурумун федералдыг хоойлулар доктаадып тургузар.

54 чүүл. **Соңгулда комиссияларының саң-хөө отчеттары**

1. Соңгулдаларның белеткелин болгаш эрттирилгезин организастаарынга үндүрүп берген акша-хөреңгилерни чарыгдаанының дугайында соңгулда комиссияларының саң-хөө отчедунуң үлегер-майыын федералдыг хоойлуларга дүүштүр кожуун, хоорай чагыргаларының саң-хөө органнары тургузар.

2. Участок соңгулда комиссиялары саң-хөө отчеттарын девискээр соңгулда комиссиязынга соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаан хүнден 10 хонуктан орай эвесте киирер.

3. Девискээр соңгулда комиссиязы акша-хөреңгилерни чарыгдаанының дугайында саң-хөө отчедун ону хынадыр база чөпшээредири-биле кожуун, хоорай чагыргазының саң-хөө органынга соңгулдаларның түңнелдерин парлаан хүнден 40 хонуктан орай эвесте киирер.

4. Хыналда соонда, ынчалза-даа соңгулдаларның түңнелдерин парлаан хүнден 60 хонуктан орай эвесте, кожуун, хоорай чагыргазының саң-хөө органы саң-хөө отчедун тус чер бот-башкарылгазының чогуур төлээлекчи органынга бадыла-

дыры-биле киирер.

6. Соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттиреринге бюджеттен үндүрүп берген болгаш айыттынган сорулгаларга чарыгдаттынмайн барган акша-хөреңгилерниң артыын хамаарышкан тус чер бюджединге эгидер.

IX эге.
БАДЫЛААШКЫННЫҢ ЧУРУМУ БОЛГАШ ОНУ ОРГАНИЗАСТААРЫ. СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ БАДЫЛААШКЫННАРЫН САНААРЫ, СОҢГУЛДАЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИН ТОДАРАДЫРЫ БОЛГАШ ОЛАРНЫ ПАРЛААРЫ

55 чүүл. **Бадылаашкын болур бажың-балгат**

1. Бадылаашкын болур черни хамаарышкан муниципалитет тургузуунуң даргазы (тус чер чагыргазының даргазы, бир эвес муниципалитет тургузуунуң уставында ындыг албан-дужаалдар көрдүнмээн болза, тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының төлээлеткени албан-дужаалдыг кижизи) участок соңгулда комиссиязының эргезинге халаска үндүрүп бээр. Бир эвес соңгулда участогунуң девискээринде күрүне азы муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр бажың-балгат чок, бир-ле болза бар орансаваны ооң техниктиг байдалының ужурундан ажыглаар арга чок болур болза, бадылаашкын эрттирер черни өске өнчү эдилекчилеринден хөлезилээр. Хөлезилелдиң төлевирин болгаш карылгаларның эгидилгезин соңгулда комиссиялары соңгулдаларны эрттиреринге үндүрүп берген акша-хөреңгилерниң күсели-биле чорудар.

2. Бадылаашкын болур черге зал турар ужурлуг, аңаа кабиналарны азы чажыт бадылаашкын чорударынга таарыштырган тускай черлерни дерип тургузар, бир болза чажыт бадылаашкын чорударынга тааржыр өрээлдер турар, олар чырыдар системалыг, столдарлыг болур, карандаштардан өске бижиир чүүлдер-биле хандыртынган турар.

3. Бадылаашкын болур черни бадылаашкын хааржактары-биле дериир. Бадылаашкын болур черден дашкаар черлерге бадылаашкынны организастаарынга херек дажыглаар соңгулда хааржактарының саны (ынчалза-даа үштен хөй эвес), а ол ышкаш соңгулда хааржактарын база соңгулда документациязын таңмалаарынга (диизелээринге) херек дериг-херекселдер участок соңгулда комиссиязынга четчири-биле турар ужурлуг.

4. Участок соңгулда комиссиязының эргезинге шыңгыы отчеттуг соңгулда документилерин, ооң иштинде соңгулда бюллетеньнерин, а ол ышкаш хуусаа бетинде бадылап каапкан соңгукчуларның бюллетеньнерин суккан чагаа хаптарын шыгжаар демир хааржак турар ужурлуг.

5. Бадылаашкын болур черге азы ооң мырыңай чанынга участок соңгулда комиссиязы стендини дерип кылыр, аңаа ук соңгулда округунга бүрүткеткен шупту кандидаттарның дугайында информация материалдарын азып дериир. Айыттынган информастыг материалдар суртаал кыйгырыгларлыг болбас ужурлуг. Ол ышкаш стендиге ук соңгулда округунга бүрүткеткен кандидаттарның фамилиязын биживээн, долдуруп каан соңгулда бюллетеньнериниң үлегер-майыын азар.

6. Бадылаашкын болур черге бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң улгаттырган үлегер-майыын аскан турар, аңаа бадылаашкынның түңнелдериниң көргүзүглерин, оларның удур билдингенииң хире-чергези-биле киир бижип турар.

7. Бадылаашкын болур черни соңгулда бюллетеньнерин берип турар черлер, бадылаашкын кабиналары болгаш хааржактары участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүннеринге, хайгаракчыларга хары угда шуптузу көстүп турар кылдыр дерээн турар ужурлуг.

56 чүүл. **Соңгулда бюллетени**

1. Соңгукчу бадылаары-биле соңгулда бюллетенин алыр.

2. Соңгулда бюллетеньнерин соңгулдалар хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесте девискээр соңгулда комиссиязының дорт айтыышкыны база хайгааралыбиле кылыр, олар шыңгыы отчеттуг документилер болур болгаш оларның камгалал чада деңнелин Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы тодарадыр. Бо Хоойлуда доктааткан чурум езугаар парлаан соңгулда бюллетеньниринiң саны хамаарышкан соңгулда округунга бүрүткеткен соңгукчуларның санының 3 хуузундан ашпас болур ужурлуг.

3. Соңгулда бюллетенииниң үлегермайыын болгаш сөзүглелин, а ол ышкаш бюллетеньнерни кылырының чурумун, оларның санын, бюллетеньнерни кылырынга негелделерни, а ол ышкаш кылып каан бюллетеньнерниң багайларын чок кылырының болгаш шыгжаарының чурумун девискээр соңгулда комиссиялары бадылаашкын хүнүнге чедир 25 хонуктан орай эвесте бадылаар. Соңгулда бюллетенииниң сөзүглели ооң чүгле чаңгыс талазынга бижиттинген болур.

4. Соңгулда бюллетенинге алфавит чуруму-биле бүрүткеткен кандидат бүрүзүнүң фамилиязы, ады, адазының ады, төрүттүнген чылы, чурттап турар чери, ажылдап азы албан хаап турар чиңгине чери болгаш албан-дужаалы, бүрүткеткен кандидат бүрүзүнүң кылып турар ажылхерээниң хевири, ук кандидатты кым депшиткени кирген турар. Хөй-ниити каттыжыышкынынга хамаарылгалыын соңгулда бюллетенинге кандидаттың бодунуң күзели-биле киирер.

5. Бо чүүлдүң 4 пунктузунда айыттынган бүрүткеткен кандидат бүрүзүнүң дугайында медээлерниң оң талазынга хос хана-карак турар. Кандидаттарның даңзызының соонга "Шупту кандидаттарга удур" деп бижээн одургунуң оң талазынга хос хана-карак турар. Соңгулда бюллетени бүрүзүнге ону канчаар долдурарының тайылбыры турар ужурлуг.

6. Соңгулда бюллетеньнерин тыва болгаш орус дылдарга парлаар.

7. Типография соңгулда бюллетеньниринiң багайларын чок кылып узуткааш, бо Хоойлуга дүүштүр оларны парлаарын чагаан девискээр соңгулда комиссиязының төлээлеткен кежигүннеринге акт езугаар дамчыдып бээр. Чагыгга дүгжүп турар санныг соңгулда бюллетеньнерин дамчыдып бергенин соон дарый, типографияның ажылдакчылары үрелген болгаш артык соңгулда бюллетеньнерин соңгулда комиссиязының кежигүннери, кандидаттарның бүзүреттирген кижилери көрүп турда узуткаар, ол дугайында актыны тургузар болгаш аңаа турган кижилер шупту хол үжүүн салыр.

8. Девискээр соңгулда комиссиязы типографиядан соңгулда бюллетеньнерин алгаш, участок соңгулда комиссияларынга акт езугаар дорт дамчыдып бээр.

9. Соңгулда бюллетеньнерин шын дамчыдып бергени дээш харыысалга соңгулда бюллетеньнерин дамчыдып берип, хүлээп ап база шыгжап, кадагалап турар соңгулда комиссияларының даргаларынга онаажыр.

10. Соңгулда бюллетеньнерин участок соңгулда комиссияларынга соңгулдалар хүнүнге чедир 4 хонуктан орай эвесте дамчыдып бээр.

11. Участок соңгулда комиссияларынга акт езугаар дамчыдып берип турар соңгулда бюллетеньниринiң санын девискээр соңгулда комиссиязының шиитпири-биле тодарадыр. Бо таварылгада участок соңгулда комиссияларынга дамчыдып берип турар соңгулда бюллетеньниринiң саны бюллетеньнерни дамчыдып берип турар хүнде соңгулда участогунуң соңгукчулар даңзызында киир бижиттинген соңгукчуларның санын 0,5 хуудан ашпас турар ужурлуг.

12. Соңгулда бюллетенииниң арын талазынга оң талакы үстүү булуңунга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг ийи кежигүнү хол үжүүн салыр, оларны участок соңгулда комиссиязының таңмазы-биле шынзыдар.

Участок соңгулда комиссиязының шынзытпааны бюллетеньнерин доктаттынмаан хевирниң бюллетеньнери деп санаар болгаш бадылаашкын санаашкынын чорудуп турда, херекке албас.

13. Соңгулда бюллетеньнерин парлап белеткээнииң соонда, чамдык кандидаттар үнүп чораан азы оларны бүрүткээнин күш чок болдурган таварылгада девискээр соңгулда комиссиязының айтыышкыныбиле участок соңгулда комиссиялары соңгулда бюллетеньнеринден ук кандидаттарның дугайында медээлерни шыйып кааптар.

14. Бир эвес кандидатты (кандидаттарны) судтуң күштүг болуп кирген шиитпири-биле соңгулда бюллетеньнерин кылып доосканының соонда бүрүткээн болза, девискээр соңгулда комиссиязы бо чүүлде көрдүнген чурум езугаар соңгулда бюллетеньнериниң чаа тиражын кылыр.

57 чүүл. **Хуусаа бетинде бадылаашкын**

1. Бадылаашкын болур хүнде чурттап турар черинге турбас болгаш соңгукчулар даңзызында киргени соңгулда участогунда турар участок соңгулда комиссиязынга кээп шыдавас соңгукчуларга девискээр (бадылаашкын болур хүнге чедир 15 - 4 хонуктан) азы участок (соңгулда болур хүнге чедир 3 хонуктан) эрте эвесте соңгулда комиссияларының турар черлеринге соңгулда бюллетенин долдургаш, хуусаа бетинде бадылаар арганы бээр. Хуусаа бетинде бадылап турар соңгукчу хуусаа бетинде бадылаар апарган чылдагаанын билдириишкинге айыткаш, хамаарышкан соңгулда комиссиязынга киирер. Соңгулда комиссиязының турар черинге хуусаа бетинде бадылаашкынны чорудуп турда, соңгулда комиссиязы бадылаашкынның чажыдын хандырар, соңгукчуның тура-соруун илередирин хажыдар байдалды болдурбас, соңгулда бюллетенииниң бүдүн-бүрүн болурун болгаш бадылаашкынның түңнелдерин доктаадып база соңгулдаларның түңнелдерин тодарадып турда, соңгукчуның бадылаашкынын барымдаалаан турарын хандырар хүлээлгелиг.

2. Девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларының тус-тузунда бадылаашкын хүнүнге чедир 5 хонуктан орай эвесте хуусаа бетинде бадылаашкынның болур черииң болгаш үезиниң дугайында массалыг информация чепсектерин дамчыштыр азы өске-даа арга-биле ук девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларының турар черлеринге соңгукчуларга дыңнадыр хүлээлгелиг.

Соңгулда комиссиязының турар черинге хуусаа бетинде бадылаашкынны чорударының үе-шагын комиссияның шиитпири-биле тодарадыр болгаш бир хүнде дыштаныр хүннер-биле катай 6 шактан эвээш эвес болур ужурлуг.

3. Бир эвес соңгукчу девискээр соңгулда комиссиязының турар черинге бадылап турар болза, аңаа бээр соңгулда бюллетенииниң арын талазының оң талазында адаккы булуңга девискээр соңгулда комиссиязының ийи кежигүнү хол үжүүн салыр, оларны девискээр соңгулда комиссиязының таңмазы-биле шынзыдар. Девискээр соңгулда комиссиязы хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның даңзызын тургузар. Участок соңгулда комиссиязы хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның девискээр соңгулда комиссиязындан келген даңзызын кылырын уламчылаар.

4. Хуусаа бетинде бадылаан соңгукчу долдурган соңгулда бюллетенин чагаа хавынга суккаш, хырбалап каар. Чагаа хавының хырбалаан черинге ук девискээр азы участок соңгулда комиссиязының ийи кежигүнү хол үжүүн салыр, оларны чогуур соңгулда комиссиязының таңмазы-биле, а ол ышкаш хуусаа бетинде бадылаан соңгукчу хол үжүү салып шынзыдар.

5. Соңгулда бюллетеньнерин суккан таңмалаан чагаа хавы участок соңгулда комиссиязынче бүгү бюллетеньнерни дамчыдып бээр үеге чедир девискээр соңгулда комиссиязының турар черинге ук девискээр соңгулда комиссиязының секретарынга шыгжаттынып чыдар, а участок соңгулда комиссиязының турар черинге, бадылаашкын хүнүнге чедир шыгжаттынар.

6. Хамаарышкан соңгулда комиссиязы үстүнде турар соңгулда комиссиязы-биле дугуржуп тургаш, ырак болгаш чедери берге черлерде тургускан чаңгыс азы элээн каш соңгулда участоктарынга бүгүле соңгукчуларның бадылаашкынын бадылаашкын хүнүнге чедир хуусаа бетинде, ынчалза-даа 15 хонуктан орай эвесте эрттирерин чөпшээрээр эргелиг. Бо таварылгада хуусаа бетинде бадылаашкынны бо Хоойлунуң 52-ги чүүлүбиле доктааткан дүрүмнер езугаар эрттирер болгаш ооң доостуру билек, соңгукчуларның бадылаашкынын санаар болгаш бо Хоойлунуң 60-гы база 61-ги чүүлдериниң негелделери-биле дүүштүр бадылаашкынның түңнелдерин үндүрер.

7. Бир эвес хамаарышкан ол соңгулда участогунда соңгукчуларның даңзызынга киирген соңгукчуларның чамдык бөлүктери транспорт аргыжылгазы чок болуп турар азы берге (ырак болгаш чедери берге дээн ышкаш ындыг хевирлиг) черлерде бадылаашкын болур бажың-балгаттан дыка ырак туруп турар болгаш ооң-биле холбаштыр бо чүүлдүң 1-ги пунктузу-биле дүүштүр соңгулда участогунга ниитизи-биле хуусаа бетинде бадылаашкынны хуусаа бетинде эрттиреринi, ынчалза-даа бо чүүлдүң 8 – 11-ги пунктулары-биле айыткан элээн каш хүннерниң дургузунда бадылаашкын хүнүнге чедир 15 хонуктан эрте эвесте эрттирерин чөпшээрээр эргелиг.

8. Хуусаа бетинде бадылаашкынны эрттирерде, бо чүүлдүң 7-ги пунктузубиле дүүштүр санын девискээр соңгулда комиссиязы тодарадып доктаадыр, ап чоруур хааржактарны бадылаашкынга ажыглаар. Хуусаа бетинде бадылаашкынны эрттирери-биле бадылаашкынга ап чоруур куруг хааржактарны участок соңгулда комиссиязының кежигүннериниң хөй кезиинге, а ол ышкаш бо Хоойлунуң 22-ги чүүлүнүң 1-ги пунктузунда айыткан олуржуп турар кижилерге көргүскеш, ол дугайында актыны тургузар. Ооң соонда бадылаашкынга ап чоруур куруг хааржактарны таңмалап (диизелеп) каар.

9. Хуусаа бетинде бадылап турар соңгукчуга бээр, соңгулда бюллетенииниң бети талазынга, ооң оң талакы үстүкү азыынга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг ийи кежигүнү хол үжүүн салыр, оларны участок соңгулда комиссиязының таңмазы-биле шынзыдар.

10. Хуусаа бетинде бадылап турар соңгукчу аңаа берген соңгулда бюллетенин алганын соңгукчуларның даңзызынга уштa бижилгеге, чок болза соңгукчуларның даңзызынга адын салыр. Айыткан уштa бижилгеге, чок болза даңзыга участок соңгулда комиссиязының хуусаа бетинде бадылаашкын эрттирип турар кежигүннери соңгукчу кижи хуусаа бетинде бадылаан дугайында демдеглээш, бадылаан хүнүн, айын, чылын база шакүезин салып каар. Бир эвес соңгукчу соңгукчуларның даңзызындан уштa бижилгеге ат салган болза, ынчан айыткан демдеглелдер, а ол ышкаш паспорттуң азы ону солуп турар документиниң сериязын база дугаарын хуусаа бетинде эрттирген бадылаашкынның соонда, соңгукчуларның даңзызынга киир бижип каар. Соңгукчуларның даңзызындан ол уштa бижилге соңгукчуларның даңзызы-биле кады шыгжаттынып чыдар.

12. Соңгукчу соңгулда бюллетенин долдургаш, бо Хоойлунуң 52-ги чүүлү-биле көрдүнген чурум езугаар ону бадылаашкынга ап чоруур хааржакка суп каар.

13. Хуусаа бетинде бадылаашкынны эрттирген дугайында бадылаашкынның болган хүнүн, айын, чылын база үе-шагын, хуусаа бетинде бадылаашкынга киржирибиле соңгулда бюллетеньнерин алган соңгукчуларның санын, бадылаашкын үезинге олурушкан соңгулда комиссиязының кежигүннериниң болгаш өске-даа улустуң фамилияларын айтып кааны актыны тургузар. Айыткан ол актыны бадылаашкынга ап чораан хааржак-биле кады шыгжап каар.

14. Хуусаа бетинде бадылаашкын доостуру билек, бадылаашкынга ап чораан хааржактарның соңгулда бюллетеньнери сугар аксын участок соңгулда комиссиязының даргазы таңмалап дуглаар. Бадылаашкынга ап чоруур хааржактарны участок соңгулда комиссиязының секретары кадагалап шыгжаар. Бадылаашкынга ап чоруур хааржактарны соңгулда участогунга соңгукчуларның бадылаашкыннарын санап эгелээринге чедир ажытпас. Хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның суп киирген соңгулда бюллетеньнерлиг бадылаашкынга ап чорааны хааржактарны бадылаашкын болуп турар хүнде ажыглаарын чөпшээревес.

15. Хуусаа бетинде бадылаашкын эрттирерде, бо Хоойлунуң 22-ги чүүлүнүң 1-ги пунктузунда айыткан кижилер олуржур эргелиг. Бадылаашкынга ап чорааны хааржактарны ажыглап, хуусаа бетинде бадылаашкын эрттирерде, участок соңгулда комисссиязы соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң аразындан ийиден эвээш эвес кижини, бүрүткеткен аңгы-аңгы кандидаттарның томуйлааны хайгаракчыларны,

участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери-биле хуусаа бетинде бадылаашкынны эрттирери-биле хуусаа бетинде бадылаашкын болур черге деңге, дөмей чедип келирин хандырар ужурлуг.

16. Хуусаа бетинде бадылаашкынны хамаарышкан участок соңгулда комиссиязының шиитпири-биле доктаадып айыткан үеде эрттирер болгаш бо Хоойлунуң 22-ги чүүлүнүң 1-ги пунктузунда айыткан соңгукчуларга массалыг информация чепсектерин таварыштыр болгаш (азы) өске-даа арга-биле дыңнадып чедирер ужурлуг.

17. Хуусаа бетинде бадылаашкынны эрттирип тура, участок соңгулда комиссиязы бадылаашкынның чажыдын хандырар, соңгукчуларның күзел-соруун илередирин хажыдар арганы болдурбас, соңгулда бюллетеньнериниң бүдүн-бүрүн болурун база бадылаашкынның түңнелдерин үндүрүп турда, бадылаашкынарның учедунуң камгалал кадагалалы ол хевээр болурун хандырар ужурлуг.

58 чүүл. **Соңгулдалар хүнүнде бадылаарының чуруму**

1. Соңгулдалар хүнүнде бадылаашкынны 8.00 шактан 22.00 шакка чедир чорудар.

2. Девискээр болгаш участок соңгулда комиссиялары бадылаашкын хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесте бадылаашкынның болур үезиниң база черииң дугайында соңгукчуларга массалыг информация чепсектерин дамчыштыр азы өске-даа арга-биле дыңнадып чарлаар ужурлуг.

3. Соңгулдалар хүнүнде, 8 шакта, участок соңгулда комиссиязының даргазы бадылаашкын болур черни ажыттынган деп чарлаар болгаш соңгулда комиссиязының кежигүннеринге, хайгааракчыларга, бо Хоойлунуң 26 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган өске-даа кижилерге турум турар болгаш ап чоруур куруг соңгулда хааржактарын көргүскеш, оларны таңмалап дуглап (диизелеп) каар.

4. Ооң соонда участок соңгулда комиссиязының даргазы хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның санын дыңнадыр, соңгулда бюллетеньнерлиг таңмалап, хырбалаан чагаа хаптарын болгаш хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның даңзызын таныжары-биле көргүзер. Ол чагаа хавы бүрүзүнүң бүдүн-бүрүнүн, ында шынзыткан хол үжүүнүң болгаш таңманың барын, а ол ышкаш чагаа хаптарының санының соңгукчулар даңзызында чогуур демдеглелдерге дүүшкээн хынаар. Ооң соонда ол чагаа хаптарын чаңгыстап ээлчег аайы-биле ажыткаш, соңгукчунуң тура-соруун илередириниң чажыдын сагып, соңгулда бюллетеньнерин турум турар бадылаашкын кылыр хааржакче суп киирер. Бир эвес чагаа хавындан чаңгыстан хөй соңгулда бюллетени уштунуп келзе, чагаа хавындан ужулган соңгулда бюллетеньнерин күш чок болдургаш, ооң дугайында тускай актыны тургузар.

Девискээр-даа, участок-даа соңгулда комиссиязынга тус-тузунда аңгы хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның санын бадылаашкын эгелээр мурнунда бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң 3, 4 болгаш 4а одуругларынга база ооң улгаттырган хевир-майыынга бижип киирер, а соңгукчулар даңзызынга соңгукчуларның чогуур фамилияларының дужунга "Хуусаа бетинде бадылаан" деп демдеглелди кылыр. Ооң соонда участок соңгулда комиссиязының даргазы соңгукчуларны бадылап эгелээринче чалаар.

5. Соңгулда бюллетеньнерин соңгукчуларның даңзызында кирген соңгукчуларга олар паспортун азы ону солаан документини (шериг биледин азы шериг албанын эрттирип турар кижилерниң шынзылгазын, иштики херектер органнарының бээри доктааткан хевирниң шынзылгазын) көргүскенде, бээр. Соңгукчуларның даңзызында кирген кадагааты хамаатыга соңгулда бюллетенин Россия Федерациязының чурттар аразының керээзинге база аңаа хамаарышкан федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр даштыкы хамаатының паспортун көргүскенде, бээр.

6. Соңгукчу соңгулда бюллетенин алырда, соңгукчуларның даңзызынга бодунуң паспортунуң азы ону солуп турар документизиниң сериязын болгаш дугаарын бижиир база соңгулда бюллетенин алганын шынзыдып, хол үжүүн салыр. Соңгукчунуң чөпшээрешкенибиле азы дилээ-биле ооң көргүскен паспортун азы ону солаан документиниң сериязын болгаш дугаарын соңгукчуларның даңзызынга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү бижип болур. Соңгукчу бижээн чүүлдүң шынныын хынап көргеш, хол үжүүн салыр.

Бир эвес соңгукчу кижи боду соңгулда бюллетенин алганы база долдурганы дээш, хол үжүүн салыр аргазы чок болур болза, бо таварылгада ол өске кижиниң дузазын ажыглаар эргелиг, соңгулда комиссиязының кежигүннери, бүрүткеткен кандидаттар, бүрүткеткен кандидаттың бүзүреттирген кижилери, хайгааракчылар ынчаар дузалап болбас. Соңгукчуга дузалаан кижи соңгукчуларның даңзызында "Соңгулда бюллетенин алганының дугайында соңгукчунуң хол үжүүн салганы" деп графага бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, паспортунуң азы ону солаан документиниң сериязын болгаш дугаарын айытпышаан хол үжүүн салыр.

7. Соңгукчу кижи бүрүзү чүгле боду соңгуур, өске соңгукчулар дээш соңгууру хоруглуг.

8. Соңгулда бюллетенин соңгукчу тускай дерээн кабинага, өске-даа тускай дерээн черге, өске кижилер турбас ужурлуг черге долдурар.

9. Бадылаашкынны соңгукчу кижи соңгулда бюллетенинде ону дээш бадылап турары бүрүткеткен кандидаттың фамилиязының оң талакы дужунда чураан ханакаракка, азы болза "Бүгү кандидаттарга удур" дээн одуругнуң оң талазында ханакаракка кандыг-бир демдекти салырының аргазы-биле боттандырар.

10. Бир эвес соңгукчу кижи соңгулда бюллетенин долдурарда чазыпкан-дыр мен деп санаан болза, ол таварылгада ол соңгулда комиссиязының кежигүнүнден үрелген соңгулда бюллетенииң орнунга өске бюллетеньни бээрин дилээр. Соңгулда комиссиязының кежигүнү соңгукчуга чаа соңгулда бюллетенин бээр болгаш ук соңгукчунуң соңгукчулар даңзызында фамилиязының дужунга чогуур демдеглелди кылгаш, хол үжүүн салыр. Үрелген бюллетеньни доп-дораан үрей демдеглеп каапкаш, ол дугайында актыны тургузар.

11. Долдурган соңгулда бюллетенин соңгукчу бадылаашкын кылыр таңмалап дуглаан (диизелээн) турум турар хааржакче суп киирер. Бадылаашкын хааржактарын участок соңгулда комиссиязының кежигүннеринге база хайгааракчыларга көстүп турар черге тургузар ужурлуг.

12. Участок соңгулда комиссиязының даргазы бадылаашкын болуп турар черде корум-чурумну хайгааракчыларга. Ооң берген айтыышкыннарын бадылаашкын болуп турар черде турар бүгү кижилерниң күүседири албан болур. Участок соңгулда комиссиязының даргазы чок турда, ооң бүрүн эргелерин участок соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы күүседир, а ол чокта, участок соңгулда комиссиязының секретары азы ук комиссияның төлээлеткени бадылаар эргелиг өске кежигүнү күүседир.

13. Бир эвес олар соңгулда комиссиязының ажылынга, чок болза хамаатының бодунуң соңгулда эргелерин боттандырарынга шаптыктаарын, а ол ышкаш бадылаашкынның чажыдын үрээрин оралдажып турар болза, участок соңгулда комиссиязының кежигүнүн доп-дораан ооң ажылынга киржиринден чайладыр, а хайгааракчыны болгаш өске-даа кижилерни бадылаашкын болуп турар черден үндүрер. Ол дугайында шиитпирни участок соңгулда комиссиязы үндүрер. Ооңбиле кады комиссия федералдыг хоойлуларда көрдүнген харыысалганы участоктуң ажылдан чайлаткан кежигүнүнге, а ол ышкаш залдан үндүрткен хайгааракчыга болгаш өске-даа кижилерге онаарының дугайында бижикти чогуур органнарже киирер эргелиг.

59 чүүл. **Соңгукчуларның бадылаашкын болур черден өске черге бадылаары**

1. Участок соңгулда комиссиязы хамаарышкан соңгулда участогунга соңгукчуларның даңзызынга кирер эргелиг азы кирген болгаш чөптүг чылдагааннар-биле (кадыының байдалы, инвалид болуп турары болгаш өске-даа чылдагааннар-биле) бадылаашкын болур черге боттары чедип шыдавас соңгукчуларга бадылаашкынга киржир эргени хандырар хүлээлгелиг.

2. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкынны чүгле бадылаашкын болур хүнде болгаш бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар арганы аңаа бээриниң дугайында чүгле соңгукчу кижиниң бижимел билдириишкинин азы аас-биле дилээн (өске кижилерни таварыштыр дамчытканын) база барымдаалап чорудар. Билдириишкинни (дилегни) соңгукчу кижи участок соңгулда комиссиязы тургустунган соонда, кайы-даа үеде, ынчалза-даа бадылаашкын болур хүнде бадылаашкынның доостур үезинге чедир 4 шактан орай эвесте, киирип болур. Участок соңгулда комиссиязы бүгү билдириишкиннерни (дилеглерни) тускай даңзыга бүрүткеп турар.

3. Даңзыга аас-биле дилегни бүрүткээрде, ооң кирген шагын айтыр база телефонограмманы, чок болза дилегни дамчыткан кижиниң медээзин хүлээп алган соңгулда комиссиязының кежигүнү хол үжүүн салыр. Участок соңгулда комиссиязы соңгукчуга барганда, соңгукчунуң дилээн ооң бижимел билдириишкини-биле бадыткаар, ону шагын айтып бүрүткээр.

4. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар арганы бээр дугайында бижимел билдириишкинге соңгукчу кижиниң бадылаашкын болур черге барып шыдавазының чылдагаанын айыткан турар болгаш аңаа соңгулда даңзызында кирген ол-ла медээлер турар ужурлуг.

5. Участок соңгулда комиссиязы бадылаашкынны чорударынга хереглеттинер бадылаашкын кылыр чогуур санныг, ынчалза-даа үштен хөй эвес ап чоруур хааржактарлыг турар ужурлуг, оларның санын хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы тодараткан турар.

6. Билдириишкиннер (дилеглер) езугаар үнүп турар участок соңгулда комиссиязының кежигүннери чоруурда, соңгулда бюллетеньнерин алыр, оларны алганының дугайында ведомоска хол үжүүн салыр. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкынны участок соңгулда комиссиязының ийиден эвээш эвес бадылаар эргелиг кежигүннери чорудар, олар боттарынга участок соңгулда комиссиязынга баш удур таңмалап дуглаан (диизелээн) бадылаашкынга ап чоруур хааржакты, доктааттынган үлегермайыктың четчир санныг соңгулда бюллетеньнерин, бо чүүлдүң 2 пунктузунда айыттынган даңзыдан шынзыткан ушта бижилгени ап чоруур, ында бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар дугайында билдириишкин (дилег) киирген соңгукчулар дугайында медээлер кирген турар ужурлуг, бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар арганы бээр дугайында соңгукчуларның бижимел билдириишкиннерин, а ол ышкаш соңгулда бюллетенин долдурарынга соңгукчу кижиге херек эргежок чугула бижиир хереклерни (карандаштардан аңгыда) база ап чоруур ужурлуг.

7. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкынны бо Хоойлунуң 58 чүүлүнүң негелделерин сагып боттандырар.

8. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар арганы бээр дугайында билдириишкинге соңгукчу бодунуң паспортунуң азы ону солаан документизиниң сериязын болгаш дугаарын, чурттап турар черииң адрезин айтыр болгаш соңгулда бюллетенин алганын хол үжүү салып шынзыдар. Комиссия кежигүннери билдириишкинге соңгулда бюллетенин бергенин шынзыдып, хол үжүүн салыр. Билдириишкинге үрелген соңгулда бюллетенииң орнунга чаа бюллетеньни соңгукчунуң алганының дугайында, а соңгукчу ийиден болгаш оон хөй бюллетеньнерни (соңгулдаларның хевирлерин болгаш деңнелделерин барымдаалап) алган таварылгада, алган бюллетеньнерниң ниити санының дугайында демдеглелди база кылыр.

9. Билдириишкиннер (дилеглер) езугаар аъттанып турар участок соңгулда комиссиязының кежигүннери бо чүүлдүң 2 пунктузунга дүүштүр даңзыга билдириишкиннерин (дилеглерин) бүрүткеткен чүгле ындыг соңгукчуларга соңгулда бюллетеньнерин бээр эргелиг.

10. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаан соңгукчунуң паспортунуң азы ону солаан документиниң сериязын болгаш дугаарын соңгукчулар даңзызынче соңгукчуларның билдириишкиннерибиле (дилеглери-биле) бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын чорудуп турган участок комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери киир бижиир. Ооң-биле кады соңгукчулар даңзызының чогуур графазынга (графаларынга) "Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаан" деп демдеглелди кылыр.

11. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын чорудуп турда, соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннери, хайгааракчылар туруп болур. Участок соңгулда комиссиязы соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң аразындан ийиден эвээш эвес кижиге, кандидаттарның томуйлааны хайгааракчыларга бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын чорудуп турар участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери-биле бир дөмей, бадылаашкын болур черге өй-шааңда чедип алыр арганы хандырар ужурлуг. Бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын чорударын хамаатыларның соңгулда эргелерин, а ол ышкаш соңгукчу кижиниң тура-соруун илередирин хажыдарын болдурбас кылдыр организастаар ужурлуг.

12. Бир эвес бадылаашкын болур черден өске черге бадылаар арганы бээр дугайында билдириишкин (дилег) киирген соңгукчу олче бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын чорударыбиле комиссия кежигүннерин чорудупкан соонда, участок соңгулда комиссиязының турар черинге чедип келген болза, ол таварылгада ук соңгукчунуң билдириишкинин (дилээн) езугаар бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкын организастаары-биле чорупкан участок соңгулда комиссиязының кежигүннери ээп келбээн шаанда, айыттынган соңгукчу бадылаашкын болур черден өске черге бадылавааң деп чүве тодараттынгыже, соңгулда комиссиязының кежигүнү ук кижиге комиссияның турар черинге соңгулда бюллетенин бээр эрге чок. Соңгукчуларның бижимел билдириишкиннериниң санын, а ол ышкаш тывыскан, ажыглаттынган болгаш дедир эгиткен соңгулда бюллетеньнериниң санын тускай актыга демдеглээр, ол ышкаш ук актыга бадылаашкын болур черден өске черге бадылаашкынны чорудуп турда аңаа турган участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң, хайгааракчыларның дугайында медээдыңнадыгны айтыр.

60 чүүл. **Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссиязының протоколу**

1. Участок соңгулда комиссиязы ук соңгулда участогунга бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду тургузар.

Участок соңгулда комиссиязының протоколун чаңгыс ама саазынга бижип тургузар ужурлуг. Онзагай таварылгаларда протоколду чаңгыс арындан хөй кылдыр тургузуп болур. Ынчааргa аңаа олурушкан участок соңгулда комиссиязының бүгү-ле кежигүннери арын бүрүзүнге ат салыр ужурлуг.

2. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссиязының протоколунга кирер чүүлдер:

а) хоолганың дугаары;

б) соңгулдаларның ады, бадылаашкынның болган хүнү, айы, чылы;

в) "Протокол" деп сөс;

г) соңгулда участогунуң дугаарын айыткан участок соңгулда комиссиязының ады;

д) протоколдуң одуруглары:

1 одуруг: соңгукчулар даңзызында кирген соңгукчуларның саны;

2 одуруг: участок соңгулда комиссиязының алганы соңгулда бюллетеньнериниң саны;

3 одуруг: хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны, ооң иштинде аңгы 4 одуругга — соңгулда комиссиязының турар черинге берген бюллетеньнерниң саны;

4 а одуругга: бо Хоойлунуң 57-ги чүүлүнүң 6-гы пунктузу-биле дүүштүр ырак болгаш барып чедери берге черлерге бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны;

5 одуруг: үрей үттеп, күш чок болдурган соңгулда бюллетеньнериниң саны;

6 одуруг: бадылаашкын болган хүнде соңгулда участогунга соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны;

7 одуруг: бадылаашкын болур черден өске черге бадылаан соңгукчуларга берген бюллетеньнерниң саны;

8 одуруг: бадылаашкынга ап чоруур хааржактарда бюллетеньнерниң саны;

9 одуруг: бадылаашкын кылыр турум турар хааржактарда бюллетеньнерниң саны;

10 одуруг: күштүг соңгулда бюллетень-

нериниң саны;

11 одуруг: күш чок соңгулда бюллетеньнериниң ниити саны, ооң иштинде 12 болгаш 13 тускай одуруглар - бо Хоойлунуң 61 чүүлүнүң 11-ги пунктузун езугаар күш чок деп санаттынган соңгулда бюллетеньнериниң болгаш кайы-даа черге демдеглел кылбаан күш чок соңгулда бюллетеньнериниң саны;

14 болгаш ооң соон дарый одуруглар-биле: соңгулда бюллетенинде фамилиязы кирген кандидат бүрүзү дээш "Шупту кандидаттарга удур" деп туруш-биле кады, бадылаашкыннарның саны;

е) протоколга капсырып кошкан хомудалдарның (билдириишкиннерниң), актыларның болгаш өске-даа документилерниң дањзызы;

ж) соңгулда комиссиязының даргазының, даргазының оралакчызының, секретарының болгаш өске-даа кежигүннериниң фамилиялары болгаш инициалдары база оларның хол үжүү;

з) протоколга хол үжүү салганының хүнү болгаш үези;

и) соңгулда комиссиязының таңмазы.

61 чүүл. **Участок соңгулда комиссияларының соңгукчуларның бадылаашкыннарын санаарының болгаш бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколду тургузарының чуруму**

1. Соңгукчуларның бадылаашкыннарын санаарын участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери ажык-чарлыг кылдыр чорудар.

2. Соңгукчуларның бадылаашкыннарын бадылаашкынның доозулганы соон дарый дораан санап эгелээр болгаш бадылаашкынның түңнелдери тодарагыже чедир чапсар чокка чорудар, ол дугайын участок соңгулда комиссиязының шупту кежигүннеринге, а ол ышкаш хайгааракчыларга дыңнаткан турар ужурлуг.

3. Бадылаашкын доозулган соонда, участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери бо Хоойлунуң 26 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган кижилер туруп турда, соңгулда бюллетеньнерин санааш, ажыглаттынмаан соңгулда бюллетеньнериниң солагай талакы адаккы булуңун үзе кезип, күш чок болдурар (ол үеде комиссия кежигүннериниң бюллетеньде салдынган холунуң үжүүн болгаш таңмазын үреп болбас), ооң соонда ажыглаттынмаан бюллетеньнерниң, а ол ышкаш бадылаашкын үезинде соңгукчуларның үреп кааны бюллетеньнериниң санын чарлааш, бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 5 одуруунга база ооң улгаттырган хевир-майыынга ону бижиир.

4. Соңгукчуларның бадылаашкыннарын санап кириптериниң мурнунда участок соңгулда комиссиязының даргазы, ооң оралакчызы азы секретары:

соңгукчуларның дањзызынче киирген соңгукчуларның санын;

участок соңгулда комиссиязының алганы соңгулда бюллетеньнериниң санын (девискээр соңгулда комиссиязының турар черинге хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның чагаа хавындан ужулган бюллетеньнериниң дугайында сан-медээ айыттынган санче кирбес) тодарадып, ол дугайын чарлап база бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 1 болгаш 2 одуруунга база ооң улгаттырган хевир-майыынга киир бижиир.

5. Ооң соонда бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң 6 болгаш 7 одуругларынга база ооң улгаттырган хевир-майыынга дараазында көргүзүглерни киирер:

бадылаашкын хүнүнде соңгулда участогунга соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны (соңгукчулар дањзызында соңгукчуларның салган хол үжүүнүң санын барымдаалап тодарадыр);

бадылаашкын болган черден өске черге бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны (соңгукчулар дањзызында чогуур демдеглелдериң санын барымдаалап тодарадыр).

6. Ооң соонда участок соңгулда комиссиязының даргазы азы секретары соңгукчулар дањзызын бадылаашкыннар санаарынга киржип турган кижилериң дээп шыдавазы черге шыгжап кадагалаарын хандырар. Соңгукчулар дањзызыбиле ооң соондагы ажылды бо чүүлдүң 19 пунктузунга дүүштүр бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколда кирген көргүзүглериниң контроль деңзигүүрүнүң талазы-биле хыналданы кылгыжеге чедир чорутпас.

7. Соңгукчуларның бадылаашкыннарының дорт санаашкыннарын бадылаашкын кылыр хааржактарда бар соңгулда бюллетеньнерин барымдаалап участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери боттандырар.

8. Соңгукчуларның бадылаашкыннарының дорт санаашкынының үезинде участок соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннери, а ол ышкаш бо Хоойлунуң 26 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган кижилер туруп болур эргелиг.

9. Соңгукчуларның бадылаашкыннарының дорт санаашкынын участок соңгулда комиссиязының бадылаар-даа, чөвүлээрдаа эргелиг кежигүннери чыглып кээп болур кылдыр дерээн, тускай аңгылаан черлерге чорудар. Участок соңгулда комиссиязының кежигүннериниң, ооң даргазындан (даргазының оралакчызындан) болгаш секретарындан өскелери, санаашкын чорудуп турар үеде бижик хережелдерин ажыглаары хоруглуг. Ол ышкаш участок соңгулда комиссиязының кежигүннериниң ол өйде чүнү кылып турарын санаашкын үезинде туруп турар кижилер шуптузун көрүп турар арганы хандырар ужурлуг.

10. Бадылаашкыннарның дорт санаашкынының үезинде участок соңгулда комиссиязы доктааттынмаан хевир-майыктыг бюллетеньнерни аңгылаар. Доктааттынмаан хевир-майыктыг соңгулда бюллетеньнерин бадылаашкыннар санап турар үеде херекке албас.

11. Бирги ээлчегде бадылаашкын үезинде ап чораан хааржактарда бар соңгулда бюллетеньнерин санаар. Бадылаашкын үезинде ап чораан хааржак бүрүзүн ажыдар бетинде, ында таңмаларның (диизелериң) бүдүн азы бүдүн эвезин хынаар. Санаашкынны бадылаашкынның чажыды хажыттынмас кылдыр чорудар. Доктааттынган хевир-майыктыг соңгулда бюллетеньнериниң санын чарлап дыңнадыр болгаш бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң 8 одуруунга база ооң улгаттырган хевир-майыынга ол санны бижип киирер. Бадылаашкын үезинде ап чораан хааржакта бар доктааттынган хевир-майыктыг соңгулда бюллетеньнериниң саны соңгукчуларның бюллетеньни алганының дугайында демдеглелдиг билдириишкиннериниң санындан ажып турар болза, участок соңгулда комиссиязының шиитпири-биле бадылаашкын үезинде ап чораан хааржакта бар шупту бюллетеньнерни күш чок деп санаар, ол дугайында аңгы актыны тургузар, ону бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколга кожар, ук актыга бадылаашкын кылыр ол дажыглаар хааржакты ажыглап, бадылаашкын болган черден өске черге бадылаашкынны чорудуп турган участок соңгулда комиссиязының кежигүннериниң фамилияларын, инициалдарын айтыр. Бо таварылгада күш чок деп санаан бюллетеньнерниң санын бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 12 одуруунга болгаш ооң улгаттырган хевир-майыынга киир бижиир.

12. Бадылаашкын кылыр турум турар хааржактарны оларның таңмаларының (диизелериниң) бүдүн азы бүдүн эвезин хынаанының соонда ажыдар.

13. Участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери бадылаашкын үезинде ап чораан болгаш турум турар хааржактардан ужулган соңгулда бюллетеньнерин кандидат бүрүзү дээш берген бадылаашкыннарның аайы-биле, ол ышкаш бүгү кандидаттарга удур бадылаашкыннарның аайы-биле аңгы-аңгы боондактар кылдыр сорттаар; ол-ла үеде доктааттынмаан хевир-майыктыг болгаш күш чок бюллетеньнерни аңгылаар. Участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери соңгулда бюллетеньнеринде соңгукчунуң демдеглелдерин чарлаар болгаш дорт санаашкын үезинде туруп турар бүгү кижилерге көрүп хынаары-биле бээр. Ийи болгаш оон хөй соңгулда бюллетеньнериниң демдеглелдерин хары угда чарлаарын болдурбас.

14. Ооң соонда доктааттынган хевир-майыктыг соңгулда бюллетеньнериниң аайы-биле соңгукчуларның бадылаашкыннарын санаар. Соңгулда комиссиязының ийиден эвээш эвес кежигүнү соңгулда бюллетеньнерин кандидат бүрүзү дээш берген база "Бүгү кандидаттарга удур" деп бадылаашкыннарның аайы-биле аңгы-аңгы санаар. Алдынган көргүзүглерни чарлап дыңнаткан соонда бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң 14 одуруунга база ооң дараазындагы одуругларынга, а ол ышкаш ооң улгаттырган хевир-майыынга бижип киирер.

15. Күш чок болган соңгулда бюллетеньнерин санааш, аңгы кадып түңнээр. Соңгукчу кижиниң тура-соруун канчаар илереткенин билип алыр арга чок соңгулда бюллетеньнерин күш чок бюллетеньнер деп санаар. Бюллетеньни күш чок деп санаар деп турар үеде чигзиниишкин тыптып келген таварылгада, участок соңгулда комиссиязы айтырыгны бадылаашкын-биле шиитпирлээр, ынчаарга бюллетеньниң артыы талазынга ону күш чок деп санаанының чылдагааннарын айтыр. Ол бижимелди участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг үштен эвээш эвес кежигүннери хол үжүү салып бадыткаар болгаш комиссияның таңмазын базып шынзыдар. Күш чок деп санаткан бюллетеньнерниң санын бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң 11 болгаш 13 одуругларынга, а ол ышкаш ооң улгаттырган хевир-майыынга бижип киирер.

16. Участок соңгулда комиссиязының кежигүннери күштүг болган соңгулда бюллетеньнерин санаар, оларның санын чарлап дыңнадыр болгаш бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң 10 одуруунга база ооң улгаттырган хевир-майыынга киир бижиир.

17. Участок соңгулда комиссиязының кежигүннери бадылаашкын кылыр турум турар хааржактарда бар доктааттынган хевир-майыктыг бюллетеньнерни санаар, оларның санын чарлап дыңнадыр болгаш бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң 9 одуруунга, а ол ышкаш ооң улгаттырган хевир-майыынга киир бижиир.

18. Сорттап аңгылаан соңгулда бюллетеньнери-биле соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннери, хайгааракчылар, участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери контрольдап турда көрүп танызар эргелиг.

19. Ооң соонда бадылаашкын түңнелдерниң дугайында протоколга киир бижээн көргүзүглерниң контроль деңзигүүрүн хынаар. Бир эвес контроль деңзигүүрлер дүүшпээн болза, ол таварылгада участок соңгулда комиссиязы бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң шупту азы тус-тус одуругларының аайы-биле немелде санаашкынны кылырының дугайында шиитпирни үндүрер.

20. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду үш хоолгалыг кылдыр долдурар болгаш участок соңгулда комиссиязының ында бар турар бадылаар эргелиг кежигүннери хол үжүүн салыр болгаш аңаа хол үжүү салганының ай, хүнүн болгаш үезин (шагын, минутазын) айтыр.

21. Бир эвес бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду тургузуп турда, участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң чамдыктары чок турар болза, протоколга ол дугайында, оларның чүге чогунуң чылдагаанын айтып, бижилге кылыр. Бир эвес протоколга участок соңгулда комиссиязының доктааттынган санныг бадылаар эргелиг кежигүннериниң хөй кезии хол үжүүн салган болза, протокол күштүг болур.

22. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду карандаш-биле долдуруп, аңаа кандыг-бир өскерилгелер киирип болбас. Протоколга хол үжүү салыр үеде протоколдуң утказы-биле чөпшээрешпейн турар участок комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери протоколга боттарының онзагай санал-бодалын капсырып кожар эргелиг, ол дугайында протоколга чогуур бижилгени кылыр.

23. Участок соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң, хайгааракчының болгаш бо Хоойлунуң 28 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган өске-даа кижилерниң негелдезин езугаар участок соңгулда комиссиязы бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколга хол үжүү салганының соон дарый ол-ла дораан айыттынган кижилерге бадылаашкын түңнелдериниң дугайында протоколдуң хоолгазын бээр азы ооң хоолгазын кылып алыр арганы бээр, а ол ышкаш ону шынзыдып бээр хүлээлгелиг.

24. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссиязының протоколунуң бир дугаар экземплярын, протоколга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг ында бар турар кежигүннери хол үжүүн салган соонда, саадал чокка девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар, ону участок соңгулда комиссиязынче дедир эгитпес. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң бирги экземплярынга участок соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң онзагай санал-бодалдарын, бо Хоойлуну хажыткан дугайында соңгулда комиссиязынга кирген хомудалдарны (билдириишкиннерни), а ол ышкаш айыттынган хомудалдарга (билдириишкиннерге) хамаарыштыр соңгулда комиссиязының үндүрген шиитпирлерин база участок соңгулда комиссиязының тургускан актыларын кожар. Айыттынган документилерниң болгаш соңгулда комиссиязының шиитпирлериниң шынзыткан хоолгаларын протоколдуң ийиги экземплярынга кожар.

25. Протоколдуң ийи дугаар экземплярын соңгулда бюллетеньнери-биле, бадылаашкыннарның санаашкынын чорудуп турда аңаа турган соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң, хайгааракчыларның, кадагааты (чурттар аразының) хайгааракчыларның, массалыг информация чепсектериниң төлээлериниң дањзызыбиле кады, а ол ышкаш участок соңгулда комиссиязының таңмазын комиссияның ажылы доозулгуже чедир участок соңгулда комиссиязының секретары таңмалап дуглаан камгалал-таңныылдыг черге шыгжап кадагалаар.

26. Протоколдуң үш дугаар экземплярын (ооң хоолгазын) участок соңгулда комиссиязының тодаратканы черге бүгүдениң таныжары-биле азар.

27. Участок соңгулда комиссиялары соңгулдаларга бадылаашкын үезинде бадылаашкыннар санаар техниктиг херекселдерни, ооң иштинде соңгулда бюллетеньниниң сканерлерин ажыглаар эргелиг. Айыттынган техниктиг херекселдерниң дузазы-биле алдынган бадылаашкын түңнелдери юридиктиг күш чок, баш удур медээ болур.

28. Бадылаашкыннар санаар техниктиг херекселдерни ажыглап тура, соңгулда округунга бадылаашкыннар доозулгуже чедир бадылаашкыннарның санаашкынының дугайында медээни, бадылаан соңгукчуларның ниити санының дугайында медээден аңгыда, чарлап дыңнадыры хоруглуг.

29. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң көргүзүглерин үстүнде турар соңгулда комиссиязынче электроннуг хевир-биле харылзааның техниктиг каналдарын (күрүнеиң автоматчыткан информация системазында азы өске-даа техниктиг системада) дамчыштыр чорудар, а бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң бирги экземплярын, а ол ышкаш соңгулда бюллетеньнерин, шупту соңгулда документациязын ону чедирер арга тыптып кээрге-ле, үстүнде турар соңгулда комиссиязынга шуут дорт чедирер азы соңгулда документациязының бүдүн-бүрүн болурун хандырып база ону чогуур черинге чедирип болур арга-биле ыяап-ла дамчыдып бээр.

30. Соңгулдалар дугайында информацияны дамчыдар техниктиг системаны ажыглаарының чурумун, айыттынган информацияны дамчыдарының, ажылдап кылырының база ажыглаарының чурумун болгаш хуусааларын, ооң иштинде электроннуг хевир-биле харылзааның техниктиг каналдарын дамчыштыр чоруткан бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдуң көргүзүглерин, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы бадылаар.

62 чүүл. **Соңгулдаларның түңнелдерин девискээр соңгулда комиссиязының тодарадыры**

1. Девискээр соңгулда комиссиязы участок соңгулда комиссияларындан алганы бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдарның бирги экземплярларынга үндезилээш, оларны тургусканының шын, шын эвезин баш удур хынааш, оларның көргүзүглерин кадып тургаш, бадылаашкын болган хүнден соңгаар 3 хонуктан орай эвесте хамаарышкан девискээрде соңгулда округтарының аайы-биле соңгулдаларның түңнелдерин тодарадыр. Участок соңгулда комиссияларының протоколдарының көргүзүглерин девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери шуут боттары кадып түңнээр.

2. Девискээр соңгулда комиссиязы соңгулда округтарының аайы-биле соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколду тургузар, аңаа ук девискээрге тургускан участок соңгулда комиссияларының санының дугайында, участок соңгулда комиссияларындан келген протоколдарның санының дугайында көргүзүглерни, бо Хоойлунуң 60 чүүлүнүң 2 пунк-

тузунуң доктаатканы бадылаашкын түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларының протоколдарының бүгү одуругларының аайы-биле түңнээн көргүзүглерни киирер.

3. Девискээр соңгулда комиссиязының протоколун үш экземплярлыг кылдыр долдурар, аңаа девискээр соңгулда комиссиязының ында бар турар бадылаар эргелиг кежигүннери хол үжүүн салыр, ону тургусканының хүнүн болгаш үезин (шагын болгаш минуталарын) айтыр. Протоколга соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында үш экземплярдан тургустунар ниити таблицаны кожар, аңаа бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларындан келген бүгү протоколдарның долу көргүзүглери киирер. Девискээр соңгулда комиссиязының протоколдуң бүгү боду-биле азы ооң кезик-чамдыызы-биле чөпшээрешпейн турар бадылаар эргелиг кежигүнү протоколга бодунуң онзагай санал-бодалдарын кожар эргелиг, протоколга ол дугайында чогуур бижимелди кылыр.

4. Протоколдуң бир дугаар экземплярынга девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң онзагай санал-бодалдарын, а ол ышкаш "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлуну, федералдыг өске-даа хоойлуларны, бо Хоойлуну, Тыва Республиканың өскедаа хоойлуларын хажытканының дугайында девискээр соңгулда комиссиязынга кирген хомудалдарны (билдириишкиннерни) база оларга хамаарыштыр девискээр соңгулда комиссиязының үндүрген шиитпирлерин кожар. Онзагай санал-бодалдарның, хомудалдарның (билдириишкиннерниң) болгаш девискээр соңгулда комиссиязының шиитпирлериниң шынзыткан хоолгаларын протоколдуң ийи дугаар экземплярынга кожар.

5. Протоколдуң бирги экземплярын бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында ниити таблицаның бирги экземпляры болгаш бадылаашкыннарның санаашкынын чорудуп турда аңаа турган девискээр соңгулда комиссиязының чөвүлээр эргелиг кежигүннериниң, хайгааракчыларның, бо Хоойлунуң 26 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган өскедаа кижилерниң даңзызы-биле , а ол ышкаш бо Хоойлуда көрдүнген өске-даа соңгулда документациязы-биле кады комиссияның ажылы доозулгуже чедир участок соңгулда комиссиязының секретары таңмалап дуглаан камгалалтаңныылдыг черге шыгжап кадагалаар.

6. Бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында протоколдуң ийиги экземплярын база ниити таблицаның ийиги экземплярын девискээр соңгулда комиссиязының протоколду тургускан кежигүннеринге база үстүнде турар соңгулда комиссиязының кежигүннеринге, хайгааракчыларга, бо Хоойлунуң 26 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган өскедаа кижилерге танышсын, хоолгалап алзын дээш бээр.

7. Девискээр соңгулда комиссиязының протоколунуң үш дугаар экземплярынга ат салган соонда, ону соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында ниити таблицаның үшкү экземпляры-биле катай Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга соңгулдаларның түңнелдерин ниитилештирип допчулаары-биле божуу-далаш дамчыдып бээр.

8. Бир эвес соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколга болгаш (азы) ниити таблицага хол үжүү салганының соонда, протоколду болгаш ниити таблицаны тургускан девискээр соңгулда комиссиязы оларда шын эвес чүүл (соора бижээн, парлаан азы участок соңгулда комиссияларының протоколдарының көргүзүглерин кадып түңнээни чазыглыг болганын) эскерип каан болза, ол таварылгада комиссия бодунуң хуралынга протоколга болгаш (азы) ниити таблицага эдилгелер киирер дугайында айтырыгны чугаалажып көөр хүлээлгелиг. Бо таварылгада девискээр соңгулда комиссиязы соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколду тургускаш, аңаа "катап" деп демдеглелди кылыр. Айыттынган протоколду Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынче саадал чокка доп-дораан чорудар.

9. Участок соңгулда комиссияларының бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдарында болгаш (азы) ниити таблицаларында чазыглар, дүүшпес чүүлдер илереп келгенде азы участок соңгулда комиссияларындан келген протоколдарны болгаш (азы) ниити таблицаларны тургусканының шын эвезинге чигзиниг тыптып келгенде, девискээр соңгулда комиссиязы соңгукчуларның бадылаашкыннарын участок соңгулда комиссиязы катап саназын деп азы чогуур соңгулда участогунга соңгукчуларның бадылаашкыннарының катап санаашкынын девискээр комиссия боду чорудар деп шиитпирни үндүрер эргелиг.

63 чүүл. **Соңгулда округунга соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырының чуруму**

1. Бир эвес соңгулда округунуң соңгукчуларының даңзызында кирген соңгукчуларның 50 хуузундан эвээжи соңгулдаларга киришкен болза, чок-ла болза өске кандидаттарга көөрде хөй бадылаашкын алган кандидат дээш бадылаашкыннарның саны шупту кандидаттарга удур бадылаашкыннарның санындан эвээш боор болза, девискээр соңгулда комиссиязы ол округка соңгулдаларны болбаан деп санаар.

2. Девискээр соңгулда комиссиязы дараазында байдалдарда соңгулда округунга болган соңгулдаларны:

бир эвес бадылаашкынны чорудуп азы бадылаашкынның түңнелдерин тодарадып турар үеде кылдынган хажыдыышкыннар соңгукчуларның тура-соруунуң илередиишкининиң түңнелдерин долузубиле тодарадыр арганы бербейн турар таварылгада;

бир эвес соңгулдаларны соңгулда участоктарының дөрттүң биринден эвээш эвезинге күш чок деп санаан таварылгада;

судтуң шиитпири-биле күш чок деп санаанда, күш чок деп санаар.

3. Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның 50 хуудан эвээш эвес бадылаашкынын алганы кандидатты соңгуттурган деп санаар.

Соңгулдаларга киришкен соңгукчуларның санын соңгулда бюллетеньнерин алган соңгукчуларның даңзызында соңгукчуларның салганы хол үжүүнүң саны-биле тодарадыр.

4. Соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколга ат салганының соонда, девискээр соңгулда комиссиязы депутатка соңгуттурган кандидатка ол дугайын дыңнадыр болгаш округка соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны массалыг информация чепсектеринге дамчыдар.

64 чүүл. **Соңгукчуларның бадылаашкынын дагын катап санаары**

1. Соңгулда участогунга соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынын соңгулдалар хүнүнден 5 хонуктан орай эвесте, а соңгулда округунга — соңгулдалар хүнүнден 7 хонуктан орай эвесте чорудар.

2. Соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынын протоколду болгаш ниити таблицаны тургускаш, бадылаан девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү (кежигүннери) көрүп турда, участок соңгулда комиссиязы азы соңгукчуларның бадылаашкыннарын катап санаар дугайында шиитпир үндүрген соңгулда комиссиязы чорудар.

3. Соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынын боттандырып турар соңгулда комиссиязы ооң дугайында хамаарышкан участок азы девискээр соңгулда комиссияларының бадылаар-даа, чөвүлээр-даа эргелиг кежигүннерге, хайгааракчыларга, кандидаттарга, бо Хоойлунуң 28 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган өске-даа кижилерге дыңнадыр, айыттынган кижилер соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынын чорудуп турда, аңаа турар эргелиг.

4. Соңгукчуларның бадылаашкынының катап санаашкынының түңнелдери-биле ындыг санаашкынны чоруткан соңгулда комиссиязы бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду тургузар, аңаа "Бадылаашкыннарның катап санаашкыны" деп демдеглелди кылыр. Протоколду үстүнде турар соңгулда комиссиязынче саадал чокка чорудар.

65 чүүл. **Бадылаашкынның түңнелдерин болгаш соңгулдалар түңнелдерин парлаары**

1. Соңгулда участогу бүрүзүнге бадылаашкынның түңнелдерин база соңгулда округунга соңгулдалар түңнелдерин чогуур соңгулда комиссиязының болгаш адааңда турар соңгулда комиссияларының протоколдарында көргүзүглерниң хемчээлинге дүүштүр таныштырары-биле соңгукчуларга, бүрүткеткен кандидаттарга, оларның бүзүреттирген кижилеринге, хайгааракчыларга, кадагааты (чурттар аразының) хайгааракчыларга, массалыг информация чепсектериниң төлээлеринге оларның негелдези-биле бадылаашкын түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында протоколдарга ындыг негелде киргеп соңгулда комиссиязының кежигүннери хол үжүүн салганының соонда, доп-дораан бээр ужурлуг. Айыттынган медээлерни чогуур соңгулда комиссиязы боттандырар

2. Девискээр соңгулда комиссиязы соңгулда округунуң аайы-биле соңгулдалар түңнелдерниң дугайында ниити медээлерни массалыг информация чепсектеринче соңгулдаларның түңнелдерин тодараткан соонда, 3 хонуктуң дургузунда чорудар.

3. Соңгулдаларның түңнелдерин, а ол ышкаш кандидат бүрүзүнүң алганы бадылаашкыннарның санының дугайында сан-медээни девискээр соңгулда комиссиязы бадылаашкын хүнүнден бир айдан орай эвесте албан езузу-биле парлаар.

4. Девискээр соңгулда комиссиязы бадылаашкынның түңнелдериниң болгаш соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында соңгулда комиссияларының протоколдарында айыттынган сан-медээлерни база бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларының протоколдарында айыттынган сан-медээлерни парладыр. Соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында долу сан-медээни соңгулдалар хүнүнден үш айның дургузунда албан езузу-биле парлаар.

66 чүүл. **Соңгуткан кандидатты депутатка бүрүткээри**

1. Соңгулдаларның түңнелдери тодараттынган хүнден үш хонуктан орай эвесте депутатка соңгуткан кандидат депутаттың эрге-байдалынга дүүшпес ажылчорудулгазын соксатканының дугайында бижимел дыңнадыгны девискээр соңгулда комиссиязынга киирер.

2. Девискээр соңгулда комиссиязы ындыг дыңнадыгны алган хүнден үш хонуктан орай эвесте соңгуткан кандидатты депутатка бүрүткээр, бир эвес кандидат бо чүүлдүң 1 пунктузунда доктаадып тургускан негелделерни күүсеткен болза, соңгутканының дугайында шынзылганы аңаа тыпсыр.

3. Бир эвес соңгуткан кандидат бо чүүлдүң 1 пунктузунда көрдүнген хуусаада депутаттың эрге-байдалынга дүүшпес ажыл-чорудулганы соксадырының дугайында негелдени күүсетпес болза, девискээр соңгулда комиссиязы соңгуткан кандидатты депутатка бүрүткээринден ойталаарының дугайында шиитпирни үндүрер.

67 чүүл. **Соңгуткан кандидаттың депутатка бүрүткээринден ойталаанының уржуктары**

Соңгуткан кандидатты депутатка бүрүткээринден ойталаан таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы депутатка бүрүткээринден ойталаткан кандидаттан соңгулда комиссиязының үндүрген шүүделин, ооң иштинде кандидаттың соңгулда мурнунуң суртаалынга үндүрүп берген акша-хөреңгилерин тыртар дугайында шиитпирни үндүрер. Бо таварылгада девискээр соңгулда комиссиязы дараазында чеди хонуктуң дургузунда ук соңгулдаларга ийи дугаар черни ээлээн кандидатты, бир эвес ооң алган бадылаашкыннарының саны бүгү кандидаттарга удур бадылаашкыннарның санындан ажып турар болза, депутатка бүрүткээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

68 чүүл. **Катап бадылаашкын**

1. Бир эвес соңгулда бюллетенинче ийиден хөй кандидат кирген турган болгаш ниити соңгулдаларның түңнелдери-биле оларның кайызы-даа депутатка соңгутпаан таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы соңгукчуларның эң хөй бадылаашкыннарын алган ийи кандидаттың талазы-биле катап соңгулдаларны эрттирер.

2. Катап бадылаашкынны ниити соңгулдаларга бадылаашкынны эрттирген хүнден 21 хонук эрткенде, бо Хоойлунуң негелделерин сагывышаан чорудар.

3. Бир эвес катап бадылаашкынга бадылаашкыннарның төнчү үезинде соңгукчулар даңзызынга кирген турган соңгукчуларның 50 хуузундан эвээжи киришкенде, чок-ла болза өске кандидатка көөрде хөй бадылаашкынны алган кандидат дээш бадылаашкыннарның саны бүгү кандидаттарга удур бадылаашкыннарның санындан эвээш болган болза, девискээр соңгулда комиссиязы катап ол бадылаашкынны болбаан деп санаар.

Катап бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның эң хөй бадылаашкынын алган кандидатты соңгуткан деп санаар. Бир эвес кандидаттар дең-дең бадылаашкыннарны алган болза, мурнай бүрүткеткен кандидатты соңгуткан деп санаар, а бир эвес олар деңге бүрүткеткен болза, соңгуткан кандидатты төлге тыртып илередир.

4. Бир эвес катап бадылаашкынның эртер хүнүнге чедир катап бадылаашкынга киржип турар кандидаттарның кайы-бирээзи бодунуң кандидатуразын ужулган болза, девискээр соңгулда комиссиязының үндүрген шиитпирин езугаар ниити соңгулдаларга бо ийи кандидаттың соон дарый хөй бадылаашкынны алган кандидатты катап бадылаашкынның ийиги кандидатуразы кылдыр санаар. Бо таварылгада катап бадылаашкынны бодунуң кандидатуразын ужулганының дугайында билдириишкинни кандидаттың киргени хүнден 14 хонук эрткенде, бирги воскресеньеде, эрттирер.

5. Бир эвес кандидаттар үнүп чораан соонда чүгле чаңгыс кандидат арткан болза, ол таварылгада катап бадылаашкынны чаңгыс кандидатураның талазы-биле чорудар. Бо таварылгада кандидат катап бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның 50 хуудан хөй бадылаашкынын алган болза, ону соңгуттурган деп санаар.

69 чүүл. **Катап соңгулдалар**

1. Бир эвес соңгулдаларны болбаан, күш чок деп санаан болза, девискээр соңгулда комиссиязы соңгулдаларны катап эрттирер. Катап соңгулдаларны баштайгы соңгулдаларның соонда, алды айдан орайтатпайн, азы соңгулдаларны күш чок деп санаан хүннүң соонда, алды ай болгаш, эрттирер. Соңгулдалар хүнүнге чедир сөөлгү 15 хонуктуң дургузунда чорудары көрдүнген соңгулда ажылдарын санаваска, соңгулда ажылдарының талазыбиле хуусааларны девискээр соңгулда комиссиязының үндүрген шиитпирин езугаар үштүң бир кезээнге кызырган туруп болур. Соңгулдаларны катап эрттиреринiң дугайында дыңнадыгны массалыг информация чепсектеринге парлаар.

2. Бадылаашкынны баштайгы соңгулдаларны эрттирери-биле тургускан соңгукчуларның даңзызын езугаар ол-ла соңгулда участоктарынга эрттирер.

3. Девискээр соңгулда комиссиязының соңгулдаларны катап эрттирер хүнүнүң дугайында шиитпирин баштайгы соңгулдаларның бадылаашкын хүнүнүң соонда, 7 хонуктан орайтатпайн, парлаар (чарлаар). Тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органы чамдык девискээр болгаш участок комиссияларын чаа составтыг хевирлеп тургузар эргелиг.

70 чүүл. **Үнүп чораан депутаттарның орнунга соңгулдаларны эрттирери**

1. Депутаттың бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада, девискээр соңгулда комиссиязы бүрүн эргелерни соксаткан хүннүң соонда бир айның дургузунда хамаарышкан соңгулда округунга немелде соңгулдаларны томуйлаар. Бир эвес девискээр соңгулда комиссиязы немелде соңгулдаларны чарлаваан, чок-ла болза ону бо Хоойлунуң 25 чүүлүнге дүүштүр тараткан болур болза, немелде соңгулдаларны эрттиреринiң дугайында шиитпирни Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы хүлээп алыр.

Бир эвес ол соңгулдаларны бо Хоойлунуң 61-ги чүүлүнүң 6-гы пунктузунда көрдүнген үндезиннер-биле болбаан деп санаан таварылгада, дараазында катап база немелде соңгулдаларны бир чылды ашпайн турар хуусаага соңгаарладып болур, а бир эвес депутат ээлчеглиг соңгулдаларга чедир чыл четпес хуусаада үнүп чораан болза, ук соңгулда округунга соңгулдаларны эрттирбес.

2. Участок соңгулда комиссияларын тургузарын, соңгулда округунга кандидаттарны депшидерин, оларны бүрүткээрин болгаш өске-даа соңгулда ажылдарын бо Хоойлуга дүүштүр боттандырар.

3. Бир эвес депутаттың (депутаттарның) үнүп чораанының түңнелинде ээлчеглиг соңгулдаларның хүнүнге чедир бир чылдан эвээш үе артканда, тус чер

бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының бүрүн эргелерин шиңгээдип күүседири болдунмас апарган болза (ооң хуралдарын эрттиреринге херек кворум чокта), Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органынче хуусаа бетиниң соңгулдаларын эрттирерин чарлаар.

71 чүүл. **Күрүненің автоматчыткан информация системазын ажыглаары**

1. Соңгулдаларны эрттирип тура, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлуга, федералдыг өске-даа хоойлуларга, бо Хоойлуга, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларынга дүүштүр күрүненің автоматчыткан информация системазын ажыглап болур.

2. Соңгулдаларны эрттирерде, ооң иштинде соңгукчуларны бүрүткээрде (учеттаарда), соңгукчуларның даңзызын тургузарда, бадылаашкынның түңнелдерин илередирде база соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырда, күрүненің автоматчыткан информация системазын бүдүн-бүрүнү-биле азы ооң чамдык техниктиг херекселдерин ажыглап тура, хамаарышкан соңгулда комиссиязы соңгулда комиссиязының бадылаар-даа, чөвүлээрдаа кежигүннериниң иштинден күрүненің автоматчыткан информация системазының (ооң чамдык техниктиг херекселдериниң) ажыглалын контрольдаар бөлүктү тургузар. Соңгулда комиссиязының бүгү кежигүннери, хайгааракчылар күрүненің автоматчыткан информация системазынче киирип турар кандыг-даа информация-биле таныжар эргелиг.

3. Бадылаашкынның эгелээни үеден хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколга ат салган үеге чедир күрүненің автоматчыткан информация системазын бадылаашкын чорудулгазының болгаш ооң түңнелдериниң санмедээзин адаанда турар соңгулда комиссиязы үстүнде турар соңгулда комиссиязынга дамчыдып бээриниң аргазы-биле хайгааараарынга ажыглаар. Күрүненің автоматчыткан информация системазын дамчыштыр алган бадылаашкынның чорудулгазының болгаш түңнелдериниң дугайында сан-медээ юридиктиг ужурдуза чок, баш бурунгааргы медээ болур.

4. Соңгулда комиссиязының секретарының шыгжааны соңгулда комиссиязының протоколунга күрүненің автоматчыткан информация системазынче киирген сан-медээниң компьютерге чара парлаан сөзүглелин кошкан турар ужурлуг. Компьютерге чара парлаан сөзүглелдиң шынныын күрүненің автоматчыткан информация системазының ажыглалын контрольдаар бөлүктүң кежигүннери болгаш информацияны киирери дээш харыысалгалыг кижи хол үжүү салып бүзүредир.

5. Соңгулдаларны эрттирип турар үеде күрүненің автоматчыткан информация системазын ажыглап турар таварылгада, соңгулдаларга соңгукчуларның киржилгезиниң дугайында, бадылаашкынның баш бурунгааргы база төнчү түңнелдериниң дугайында сан-медээ ниити ажыглалдың информас-харылзаа четкизиниң ажыглакчыларынга чедингир ("үгле номчулга" режиминге) болур ужурлуг. Ындыг сан-медээни бээриниң чуруму болгаш хуусаазы Россия Федерациязының соңгулдалар дугайында хоойлу-дүрүмнери-биле чөрүшпес болур ужурлуг.

72 чүүл. **Соңгулда документилерин шыгжап кадагалаары**

1. Участок соңгулда комиссиялары соңгулда документациязын, ооң иштинде бюллетеньнерни база соңгулдаларның түңнелдерин албан езузу-биле парлаанының соонда, 10 хонуктан орайтатпайн, хамаарышкан соңгулда комиссияларынга дамчыдып бээр ужурлуг.

2. Соңгулдалар доозулган соонда, девискээр соңгулда комиссиялары соңгулда документилерин муниципалитет тургузуунуң тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының үндүрген шиитпиринге тодараттынган архивтерже дужаар. Соңгулда бюллетеньнерин бадылаашкынның түңнелдерин болгаш соңгулдаларның түңнелдерин парлааны хүннүң соонда бир чыл шыгжаар, а соңгулда комиссияларының протоколдарын болгаш ниити таблицаларын тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының дараазында соңгулдаларының хүнүн чарлаан хүнден бир чылдан эвээш эвес хуусаада шыгжаар.

IX эге.
СОҢГУЛДА ЭРГЕЛЕРИН ХАЖЫТКАНЫН ХОМУДАП БИЛДИРЕРИ БОЛГАШ ХАМААТЫЛАРНЫҢ СОҢГУЛДА ЭРГЕЛЕРИН ХАЖЫТКАНЫ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

73 чүүл. **Хамаатыларның соңгулда эргелерин хажыдып турар шиитпирлерни болгаш хөделиишкиннерни (хөделбээнин) хомудап билдирери**

1. Хамаатыларның соңгулда эргелерин хажыдып турар күрүне эрге-чагыргазының органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделбээнин), а ол ышкаш соңгулда комиссияларының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилериниң шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделбээнин) судка хомудап билдирген туруп болур.

2. Соңгулда комиссияларының шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделбээнин) судка хомудап болур.

3. Судтуң шиитпирлерин чогуур соңгулда комиссиялары албан күүседир ужурлуг.

4. Хамаатыларның соңгулда эргелерин хажыдып турар шиитпирлерни болгаш хөделиишкиннерин (хөделбээнин) соңгукчулар, кандидаттар, бүрүткеткен кандидаттар, оларның бүзүреттирген кижилери, соңгулда каттыжыышкыннары, соңгулда блоктары, өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары, хайгааракчылар, а ол ышкаш соңгулда комиссиялары хомудап билдирип болур.

5. Федералдыг хоойлуларда, бо Хоойлуда, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларында көрдүнген таварылгаларда бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында, соңгулдалар түңнелдериниң дугайында чогуур соңгулда комиссиязының шиитпирин, соңгулда комиссиязының өске-даа шиитпирин суд күш чок болдуруп болур.

6. Соңгулда комиссиязының соңгулдаларны болбаан, күш чок деп санаанындан азы бо Хоойлунуң 66 чүүлүнде айыттынган үндезиннерден аңгыда, соңгулда комиссияларының хамаатыларның соңгулда эргелерин хажыдып турар шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин (хөделбээнин) үстүнде турар соңгулда комиссиязынга хомудап билдирген туруп болур.

7. Үстүнде турар соңгулда комиссиязы хомудалдың алыс утказынга дүүштүр шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

8. Баштай үстүнде турар соңгулда комиссиязынга хомудал киирери судка хомудап билдириниң албан негелдези эвес болур.

9. Бир эвес суд хомудал билдириишкинни сайгарып көөр кылдыр хүлээп алган болза, а хомудал билдириишкинни эккелген кижилер шак-ла ындыг дилегни соңгулда комиссиязынга киирген болза, ук соңгулда комиссиязы судтуң шиитпири хоойлу езугаар күштүг болуп киргиже чедир хомудалды көөрүн түр соксадыр. Суд соңгулда комиссиязынга кирген хомудал дугайында дыңнадыр.

10. Соңгулда кампаниязы чоруп турар үеде кирген хомудал билдириишкиннерге хамаарыштыр шиитпирлерни беш хонук хуусаада, ынчалза-даа бадылаашкын болур хүннүң мурнунда хүнден орайтатпайн, хүлээп алыр, а бадылаашкын болур хүн азы бадылаашкын болган хүннүң даартазында кирген билдириишкиннерге хамаарыштыр шиитпирлерни доп-дораан хүлээп алыр. Бир эвес хомудал билдириишкиннерде кирген фактылар немелде хыналда кылырын негеп турар болза, оларга хамаарыштыр шиитпирлерни он хонуктан орайтатпайн, хүлээп алыр. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында соңгулда комиссиязының шиитпиринге хомудал билдириишкинге хамаарыштыр шиитпирни суд федералдыг хоойлуларда тодараттынган чурум болгаш хуусааларда үндүрер хүлээлгелиг.

11. Хамаатыларның соңгулда талазыбиле эргелериниң магадылалын хандырар сорулга-биле судтар болгаш прокуратура органнары боттарының ажылын (ооң иштинде дыштаныр хүннерде база) хомудалдарны чогуур үезинде сайгарып көөрүн база федералдыг хоойлужудулга-биле, бо Хоойлу-биле доктааткан хуусаалар-биле дүүштүр хандырган турар кылдыр организастаар хүлээлгелиг.

74 чүүл. **Кандидатты бүрүткээринден ойталаарының, бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында соңгулда комиссиязының шиитпирин күш чок болдурарының үндезин-барымдаалары**

1. Хамаарышкан девискээр соңгулда комиссиязы азы суд кандидаттың бүрүткелин дараазында таварылгаларда:

кандидаттарны депшидериниң болгаш бүрүткээриниң чурумун хажытканда;

соңгулда мурнунуң суртаалын чорударының база соңгулда кампаниязын акшаландырарының чурумун хажытканда;

бүрүткеткен кандидат албан-дужаал болгаш албан-ажыл байдалының артыкшылдыын ажыглап турган болза;

тодаргай кандидаттарны соңгудар сорулга-биле кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, өске-даа организацияларның соңгукчуларны садып-хээлилээниниң фактызы илерээн болза;

федералдыг хоойлу-дүрүмнерде, бо Хоойлуда, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларында доктаадып тургускан өске-даа үндезиннер илерээнде, күш чок болдуруп болур.

2. Бир эвес хамаарышкан соңгулда комиссиязы бадылаашкынның түңнелдерин үндүрген азы соңгулдаларның түңнелдерин тодараткан соонда, суд бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган хажыдыышкыннар ылап болган деп база ол чорук соңгукчуларның тура-соруун илереткениниң түңнелдерин шыны-биле тодарадыр арганы бербейн турар деп тодараткан болза, ол таварылгада суд бадылаашкын түңнелдериниң дугайында, соңгулдалар түңнелдериниң дугайында соңгулда комиссиязының шиитпирин күш чок болдуруп болур.

3. Чогуур деңнелдиң суду соңгулда участогунга, соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында, соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында соңгулда комиссиязының шиитпирлерин: соңгукчуларның даңзыларын тургузарының дүрүмнерин хажытканда, соңгулда комиссияларын хевирлеп тургузарының чурумун, бадылаашкынның болгаш бадылаашкыннарны санаарының чурумун (оларны чорудуп турарын хайгааараарынга шаптыктап турганын киириштир) хажытканда, соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырының чурумун хажытканда, соңгулда дугайында хоойлудүрүмнерниң өске-даа хажыдыышкыннарын болдурганда, бир эвес ол хөделиишкиннер (хөделбээнин) соңгукчуларның тура-соруун илереткениниң түңнелдерин шыны-биле тодарадыр арганы бербейн турар болза, күш чок болдуруп болур.

4. Соңгулда участоктарының дөрттүң бир кезиинге бадылаашкын түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларының шиитпирлерин күш чок болдурганда, соңгулда округунга хамаарыштыр соңгулдаларны күш чок болган деп санаар.

75 чүүл. **Хамаатыларның соңгулда эргелерин хажытканы дээш харыысалга**

1. Күчүлел, мегелээшкин, кыжаныг кылып, албан бижиинге меге чүүлдер киирип тургаш, азы өске-даа арга-биле хамаатының соңгуур болгаш соңгудар эргезин хостуг боттандырарынга шаптыктап турар кижилер,

чок болза бодунуң албан-дужаал болгаш албан-ажыл байдалының артык шыдалдыын соңгударынга ажыглап турар кижилер,

чок болза кандидатты деткип хол үжүү салырынче соңгукчуларны албадап турар азы хол үжүүн салырынга шаптыктап турар, а ол ышкаш ук хол үжүүн мегелеп салырынга киржип турар кижилер,

чок болза соңгукчуларны садып-хээлилеп, өскээр чугаалааарга, бо Хоойлунуң 44 чүүлүнүң 3 пунктузунда хораан хөделиишкиннерни кылып турар кижилер,

чок болза чогуур девискээр соңгулда комиссияларынче ол медээлерни чорудар мурнунда, бүрүткеткен кандидаттар дугайында медээлерни (соңгукчулар даңзыларын) чогуур үезинде эки тургузуп база хынап албаан кижилер,

чок болза кандидаттар дугайында өжегээр меге медээлерни тарадып турар азы кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзү-бүдүжүн бужартадып турар өске-даа хөделиишкиннерни кылып турар кижилер,

чок болза соңгулда комиссияларының кежигүннериниң, ооң иштинде чөвүлээр эргелиг кежигүннерниң, хайгааракчыларның, кадагааты (чурттар аразының) хайгааракчыларның, кандидаттарның бүзүреттирген кижилериниң, массалыг информация чепсектериниң эргелерин, ооң иштинде чогуур үезинде медээлерни болгаш соңгулда документилериниң хоолгаларын алыр эргезин хажыдып турар кижилер,

чок болза соңгулда мурнунуң суртаалын чорударының дүрүмнерин хажыдып турар, ооң иштинде бадылаашкын болур хүннүң мурнунда хүнде база соңгулда болур хүнде суртаал чорудуп турар кижилер,

чок болза соңгулда кампаниязын акшаландырар дүрүмнерни хажыдып турар, ооң иштинде соңгулда комиссияларынга, кандидаттарга, бүрүткеткен кандидаттарга акша шилчидерин саададып турар кижилер,

чок болза соңгулда комиссияларының ажылынга азы комиссия кежигүннериниң боттарының хүлээлгелерин күүседирибиле холбашкан ажыл-чорудулгазынга шаптыктап азы хоойлуга дүүшпес езубиле холгаарлап киржип турар кижилер,

чок болза соңгулда участоктарынга бадылаашкын чорударынга шаптыктап турар кижилер;

чок болза бадылаашкынның чажыдын үреп турар кижилер,

чок болза соңгукчуларны оларның боттарының шилип алганын езугаар бадылавазын албадап турар кижилер,

чок болза соңгулда документилеринге меге чүүлдер киир бижээн, өжегээр меге документилерни тургускан болгаш берген, бадылаашкыннарны өжегээр шын эвес санаан азы соңгулдалар түңнелдерин өжегээр шын эвес тодараткан, даандырган хүлээлгелеринге чөрүштүр бадылаашкын түңнелдериниң дугайында медээлерни бербээн азы парлаваан кижилер;

чок болза соңгукчулар даңзыларыбиле хамаатыларның таныжар эргезин хажыдып турар кижилер,

чок болза өске кижилер дээш бадылаар арганы бээр дээн сорулга-биле хамаатыларга соңгулда бюллетеньнерин берип турар кижилер,

чок болза соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттиреринге көрдүнген акша-хөреңгини чарыгдаанының дугайында отчеттарны болгаш соңгулда кампаниязын чорударынга үндүрген бюджет акшазын чарыгдаанының дугайында отчеттарны бербейн турар азы оларны парлавайн турар кижилер,

а ол ышкаш соңгулдага киржири-биле хоойлу езугаар көрдүнген шөлээни бээринден ойталап турар ажыл берикчилери,

федералдыг хоойлуларга дүүштүр кеземче, административтиг болгаш өскедаа харыысалгага онаажыр.

X эге.
ТҮҢНЕЛ ЧҮҮЛДЕР

70 чүүл. **Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри**

1. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелээш күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 1168
2001 чылдың сентябрь 4.

«Алдын бийир»-2001

Мындыг аттыг республиканың журналистериниң аразында эң дээре бижиттинген ажылдар мөөрейиниң түңнелин 2002 чылдың январь 13-те Россияның Журналистер хүнүнде үндүрер.

Аңаа республика, хоорай, кожууннарның солуннарының ажылдакчылары, радио болгаш телевидениениң журналистери, штаттан дашкаар корреспондентилер киржип болур. Мөөрейге киириштирер материалдар **2001 чылдың декабрь 25-ке чедир** чырыкче үнген турар ужурлуг. Солун, сеткүүлге парлаттынган материалдарны чара кескеш киирер, оларның кайы хүнде чырыкче үнгенин, кайы парлалга черинге парлаанын база авторнуң дугайында кысказы-биле ыяап-ла айыткан турар ужурлуг. Электроннуг парлалга чепсектериниң ажылдарының эфирже үнген хүнүн, үезин, кайы чалгыгга (волна, частота) дамчытканын болгаш авторнуң дугайында база-ла кысказы-биле айыткан турары албан.

Мөөрейге киирер деп турар материалдарны бо адрестерже чорудар силер: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, бажың дугаары 31. ТР-ниң Журналистер эвилелиниң даргазы Р.В.Тас-оолга. А солун, сеткүүл материалдарын бо адресче: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың дугаары 100. ТР-ниң Журналистер эвилелиниң даргазының оралакчызы А.С.Шоюнга.

«Алдын бийир» — 2001 мөөрейниң жюри кежигүннери —билдингир ат-сураглыг журналистер, эртемденнер, чогаалчылар. Мөөрейниң түңнелин январь 13-те, Журналистер хүнүнде, үндүрер.

Мөөрейниң тиилекчизинге **ТР-ниң Журналистер эвилелиниң шаңналының лауреады** деп атты тыпсыр, ону тывыскан дугайында дипломну болгаш акша шаңналын ол алыр. **1-ги чергениң** бир, **2-ги чергениң** ийи, **3-кү чергениң** үш шаңналдары турар. Мөөрейниң шаңналдары-биле кады аңгы-аңгы яамыларның, ведомстволарның, организацияларның болгаш хуу фирмаларның шаңналдарын, суй белектерин база тыпсыр.

ЭГЕ БАЗЫМНАР

Декабрь 9-16 хүннеринде Кызыл хоорайның өөредилгеден дашкаар билиглер төвүнге бичии уруглар аразынга "Ак Терге" шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен.

Аңаа 26 аныяк шыдыраачылар швейцар системага 6 салыгны ойнаан. Хар-назы аайы-биле бирги черни Кызыл хоорайның № 3 школазының өөреникчилери: Чаян Салчак биле Изабелла Монгуш, Кызыл хоорайның № 9 школазының өөреникчилери: Херел Монгуш биле Сайлык Эртине тиилекчилер болган.

Назы-хар аайы-биле бөлүктерден шилиттинген 3 ойнакчы март айда, өөреникчилерниң дыштаныылгазының үезинде, Кызыл хоорайның адын камгалап, республиканың бирги чери дээш маргылдаага киржир.

А январь 8-те өөредилгеден дашкаар билиглер төвүнге база-ла бичии уруглар аразынга республика чергелиг "Пешечка" деп мөөрей болуп эртер.

Николай ШИШИГИН.

«ЧААТЫНЫҢ ЫРААЖЫЗЫ»

Улуг-Хем кожууннуң Чодураа суурга «Чаатының ыраажызы» мөөрейниң эртери чаңчылчаан. Бо чылын база эртер. Ооң дугайында чугаалап бээрин мөөрейниң кол эрттирикчизи, кожууннуң культура килдизиниң эргелекчизи Кара-оол Донгакович НАТПИЙ-ООЛДАН дараазында айтырыгларга харыылап бээрин дилээн бис.

— «Чаатының ыраажызы» мөөрейниң кол эрттирикчизи кымнарыл?

— Бо мөөрейниң кол эрттирикчилери —Чааты суму чагыргазы, кожууннуң культура килдизи, республиканың Улусчу чогаадылга төвү. Мооң мурнунда бо мөөрейни Чодураага төрүттүнген чаңгыс чер-чурттуг төрел-дөргүл дуңмаларывыс-биле беш катап эрттирген бис. Эрткен чылын клубтуң капитал септелгези чоруттунуп келгенибиле ыры мөөрейи эртпейн барган. А декабрь 21-де 10 шакта Чодураа клувунга ыраажылардан 20 шаңналче кирер ыраажыларны бир ыры күүселдези-биле шилип алыр бис. Эртенинде, 22-де 11 шакта, Шагаан-Арыг хоорайның Культура бажыңынга шилиттинген 20 ыраажылар аразындан 2 ыры күүселдези-биле «Чаатының ыраажызы-2001-ни» илередир.

— Мөөрейниң негелделери, шилилгези канчаар болурул?

— Мөөрейниң тускай негелдезинде күүселдеге чоннуң ырлары, билдингир композиторларның сураглыг ырлары, аныяк авторларның чаа ырлары, төрээн чурт, Улуг-Хем дугайында ырлар болур. Мөөрейниң шиитккекчилери — колдуунда республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүң специалистери, сураглыг композиторлар, ыраажылар.

— Шилиттинген улус шаңналче кирер дидиңер. Бо дугайын сонуургадып көрүңерем.

— Шын, шилиттингеннер шупту шаңналче кирер. Эртенинде чүгле оларның кандыг шаңнал алырын илередир бис. Мооң мурнунда 15 шаңнал турган. Бирги шаңналдарны чаңгыс чер-чурттугларывыс: Дээди Хурал Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Василий Оюн тыпсырлар. «Чаатының ыраажызының» шаңналдары колдуунда-ла боттарывыстың, чодураажыларның, шаңналдары болурун дугурушкан бис. Эрткен мөөрейге кожуун чагыргазы, Культура яамызы, Улусчу чогаадылга төвү бир-бир шаңналдар берген. Оларны төлептиглерге тывыскан бис. Мөөрейниң бир кол деткикчизи, киржикчизи А.Д.Дагбалдайның хөй чылдарда удуртуп турары Кызылдың №1 КПТУ коллективи болур.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ПОДВАЛДАРГА ОТ КЫПСЫРЫ АЙЫЫЛДЫГ

Соок үениң дүшкени-биле **тодаргай чурттаар чери чок кижилер** каът бажыңнарның ажык подвалдарынче кирип, от кыпсып, аңаа чыннып, аъш-чем кылып чип турарлар. Ооң уржуундан подвалдар ышталып, өрт айыылы тургустунуп турар.

Октябрь-декабрь айларның дургузунда ындыг дыңнадыгларже өрт өжүрер дайынчылар 20 ажыг үнүүшкүннерни кылып, одагларны өжүрүп, өрт айыылын тургузуп турар тодаргай чурттаар чери чок кижилерни милиция ажылдакчыларынга дамчыдып турар.

Муңгаш черге от кыпсыры — өртке удур дүрүмнерниң каржы хажыдыышкыны-дыр, от чаштанчылары долгандыр турар чүүлдерже чаштап, өрт үндүрүп болур. А кажан дүрген кывар материалдар өрттени бергенде, олар хоралыг ыштыы, газты үндүрүп, кижилерниң амы-тынын чидиреринге чедирип болур. Ынчангаш подвалдарга от кыпсып турар кижилер чүгле бодунга эвес, а бүгү каът бажыңның чурттакчыларынга айыылды тургузуп турар.

2001 чылдың дургузунда Күрүнениң өртке удур албан эргелели Кызыл хоорайда каът бажыңнарның ажык подвалдарын, серилерин хаарының дугайында Кызыл хоорай чагырыкчызы А.Ю.Кашинче, «Жилье» бүдүрүлгениң директорунче болгаш ПЭЖУ-ларже каш удаа дыңнадыгларны чорудуп турган. Ынчалза-даа байдал экиживээнин подвалдарда ышталыышкыннар дугайында дыңнадыышкыннарның уламчылап турары бадыткап турар.

ЫНЧАНГАШ УК АЙТЫРЫГНЫ ШИИТПИРЛЭЭРИНЧЕ ЧҮГЛЕ ХООРАЙНЫҢ УДУРТУКЧУ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ КИЖИЛЕРИ ЭВЕС, А БҮГҮ СОНУУРГАЛДЫГ ЧУРТТАКЧЫ ЧОН КИЧЭЭНГЕЙИН САЛЫП, ТОДАРГАЙ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫР УЖУРЛУГ.

ӨРТ АЙЫЫЛЫНГА УДУР ЧҮГЛЕ ДЕМНИГ ДЕМИСЕЛ ЭКИ ТҮҢНЕЛДЕРГЕ ЧЕДИРИП БОЛУРУН КИЖИ БҮРҮЗҮ УГААП БИЛЗЕ ЧОГУУР.

ӨРТ КАМГАЛАЛЫ.

ХУУДА ЧАРЛАЛ

4 колонкага контейнерлиг АЗС-ти (бензин кудар станция) садып тур мен.

Тел: 3-89-03, 4-13-33.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛААШ...

Эрзин кожууннуң медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының Тыва Республика фондузунуң **таңмазын** читкенин барымдаалааш, **ону күш чок** деп санаар.

"УЧЕБНИКИ"

деп магазинче

орус дыл кырында

• төөгү талазы-биле **методиктиг литература**

• ниитилел эртеминиң дугайында

• орус дыл база литература дугайында ***өөредилге номнары*** кирген.

Садып алырынче далажыңар.

Адреси: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу,1. "Агентство" автобус доктаар чер.

ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙДА ТӨВҮ

Чарлалдарны массалыг информация чепсектеринге парладып тургаш, дараазында хевирлер езугаар **бедик мергежилдиг кадрларны шилип бээринге дузалаар**

ЫЯАП-ЛА КИИРЕР МЕДЭЭЛЕРИ

Ажылдаар чери (мергежили, албан-дужаалы)	Шалыңы	Организацияның ады (ыяап-ла киирер)	Кадр килдизиниң телефону

НЕМЕЛДЕ МЕДЭЭЛЕР

Эр, херээжени	Хар-назыны	Эртеми	Ажыл дуржулгазы	Ажыл графиги

АЧЫ-ДУЗАНЫ ХАЛАС ЧЕДИРЕР — Чагыгларны киирер чери: Кызыл, Красноармейская 76, телефоннары: 1-12-00, 1-11-69, 1-13-08. Чонну ажылга хаара тударының Кызылда төвү.

Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа Чеди-Хөл кожууннуң чагырга даргазының оралакчызы

Валерий Мижит-Доржуевич

МАНМАШТЫҢ

45 харлап чорааш, үр аарааш мөчээни-биле өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТҮРГҮЗҮКЧҮЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 4 парламал ама.

Тираж 4689. Чагыг 142.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.